

**T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI**

MUHTAR AVEZOV'UN ABAY YOLU ROMANINDA

TUR, JÜR, OTIR, JATIR

KALIP FİİLLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
AYFER ÇEVİK CAN
1541020015**

**Danışman
Doç. Dr. Kenan KOÇ**

**OCAK, 2020
MUĞLA**

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

MUHTAR AVEZOV'UN ABAY YOLU ROMANINDA

TUR, JÜR, OTIR, JATIR

KALIP FİİLLERİ

HAZIRLAYAN
AYFER ÇEVİK CAN
Öğrenci no: 1541020015

Sosyal Bilimler Enstitüsünce
"Yüksek Lisans"
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 16.01.2020
Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 25.10.2019

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Kenan KOÇ

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kahraman MUTLU

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ekrem AYAN (RSD)

Enstitü Müdürü : Doç. Dr. Ali BAYRAKDAROĞLU

OCAK, 2020
MUĞLA

TUTANAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 29.09.2019 tarih ve 892/2 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 24/6 maddesine göre, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek lisans öğrencisi Ayfer ÇEVİK CAN'ın "Muhtar Avezov'un Abay Yolu Romanında Tur, Jür, Otır, Jatır Kalıp Fiilleri" adlı tezini incelemiş ve aday 25.10.2019 tarihinde saat 14:00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90 (doksan) dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin kabul edildiğine dair oy çokluğu ile karar verildi.

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Kenan KOÇ

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kahraman MUTLU

Üye

Doç. Dr. Ekrem AYAN
(RED)

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

Soyadı : ÇEVİK CAN

Adı : Ayfer

Kayıt No: 10319606

TEZİN ADI

Türkçe : Muhtar Avezov'un Abay Yolu Romanında Tur, Jür, Otur, Jatır Kalıp Fiilleri

Y. Dil : IN THE NOVEL ABAY YOLU, WRITTEN BY MUHTAR AVEZOV TUR, JÜR, OTIR, JATIR

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta Yeterlilik

X

O

O

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Fakülte :

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar :

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayımlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : Kenan KOÇ

Ünvanı : Doç. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL : Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI: 130

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. Muhtar Avezov'un Abay Yolu Romanında Tur, Jür, Otr, Jatır Kalıp Filleri
2. Kazak Türkçesi
3. Kazak Edebiyatı

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:

1. Didar Amantay
2. Kazak Türkçesi
3. Kazak Edebiyatı
4. Hikâyeler

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER: Konunuzla ilgili yabancı indeks, abstract ve thesaurus'u kullanınız.

1. Didar AMANTAY
2. Kazakh
3. Kazakh Literature
4. Stories

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum	X
2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir	O
3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir	O

Yazarın İmzası :

Tarih : 16.10.2020

ÖZET

Muhtar Avezov, Kazak eğitimci, yazar, çevirmen, eleştirmen, siyasetçi, düşünür. Kazakların en verimli yazarlarından biridir. Kazak destanları ve genel Türk edebiyatı ile araştırmalar yapmış; hikâye, çeviri, deneme, roman türlerinde eserler vermiştir.

Abay Yolu, Muhtar Avezov'un kaleme aldığı dört ciltlik destansı biyografik roman. Avezov'un, hatta bütün Kazak Edebiyatının en büyük eseri olarak değerlendirilir. Abay Yolu, Kazak halkını, edebiyatını, kültürünü, folklorunu dünyaya tanıtan ve en iyi şekilde temsil eden eserdir. Avezov'un adını ebediyen yaşamasını sağlayan ve onu "sönmeyen yıldızlar"dan birisi yapmıştır.

Kazak Türkçesinde şimdiki zaman kipinin en sık karşılaşılan bu şekli, fiil kök veya gövdesine -p, -a, -e, -y zarf-fiil eklerinden birinin ilave edilmesinin ardından "jatır", "jür", "tur", "otur" unsurlarından birisinin getirilmesiyle yapılır. Kazak Türkçesinde yaygın olarak kullanılan birleşik yapıların içerisinde sıkça geçen "jatır", "jür", "tur", "otur" yapıları cümlede gerçek anlamlarını koruyarak temel fiil olarak da kullanılmaktadır.

Şimdiki zaman çekiminde "tur", "jür", "otur", "jatır" unsurlarının hangisinin ne zaman kullanılacağına dair kesin kurallar yoktur ve bunların kullanım sahaları dili konuşan insanların alışkanlıklarıyla ilgilidir. Ayrıca, başka bir bakış açısıyla değişik anlam ayrıntılarının oluşması, temel fiille yardımcı fiiller arasında bağlantı sağlayan -p, -a, -e, -y zarf-fiillerinden hangisinin tercih edileceğine bağlıdır.

Anahtar Kelimeler: Mukhtar Avezov, Abay Yolu, Kazak Türkçesi, Zarf-Fiiller.

ABSTRACT

Mukhtar Avezov is Kazakh educator, writer, translator, critic, politician, philosopher. He is one of the most productive writers of Kazakhs. He has researched Kazak epic literature, general Turkish literature, composed stories, translations, essays, novels. The Abay Road is a four-volume epic biographical novel by Mukhtar Avezov. It is regarded as the most significant work of Avezov, and even of all Kazakh literature. The Abay Road is the work that introduces the Kazakh people, literature, culture, and folklore to the world and represents them in the best way. His work made Avezov's name one of the "eternal stars," and his life works everlasting. This form is the most common form of the present tense in Kazakh Turkish, with the addition of one of the suffixes -p, -a, -e, -y to the verb root or body, followed by "jatır," "jür," "tur," "otır" elements. Compounds "jatır," "jür," "tur," "otır" are frequently used in the combined structures commonly used in Kazakh Turkish, which are also used as the basic verb while preserving their true meaning in the sentence. In the present tense, there are no definite rules as to when to use suffixes "tour," "jury," "otır," at "jatır," and their usage area is related to the habits of the people who speak the language. Furthermore, the formation of different details of meaning from another perspective depends on verbs "-p," "-a," "-e," "-y," which provides a link between the basic verb and the auxiliary verbs, is preferred

Keywords: Mukhtar Avezov, The Abay Road, Kazakh Turkish, Molded Verbs.

ÖNSÖZ

Bu tezde, Kazak Türkçesinde “tur”, “jür”, “otır” “jatır” kalıp fiiller adı verilen yapıların “Abay Jolı (Abay Yolu)” romanındaki kullanımı yapı, anlam ve görev bakımından incelenmiştir. İncelemede Kazakistan ve Kazakistan dışında defalarca baskısı yapılan romanın I. Cilt: Jazuvşı Almatı 2004, 368 S. II. Cilt: Jazuvşı, Almatı 2007, 432 S. baskıları esas alınmıştır.

Tezin giriş bölümünde Kazak edebiyatının romanın yazarı Muhtar Avezov ve Ülkemizde üzerinde yeterli düzeyde çalışma yapılmamış, yeterince tanınmayan, bilinmeyen Abay Yolu romanı hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Muhtar Avezov’un Kazak edebi dilini çok başarılı şekilde kullandığı, hatta kazak edebi dilini geliştirdiğini söyleyebiliriz. Bu konudaki şaheser şüphesiz ki Abay Yolu romanıdır. Tezimize konu olan gramer yapılarının bu eserde daha iyi şekilde kullanıldığını düşünerek bu eseri seçtik.

Asıl bölüm olan inceleme kısmında öncelikle Şimdiki zaman anlatılmış, şimdiki zamanın omurgasını oluşturan “tur”, “jür”, “otır” “jatır” kalıp fiiller açıklanmaya çalışılmıştır. Bu açıklamaları yaparken bu konunun sadece Kazak Türkçesine has olmadığını diğer Türk lehçelerinde de karşılaştığımız özellikle de Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk lehçelerinde yaygın şekilde kullanıldıklarını göstermeye çalıştık.

Çalışmamın tüm aşamalarında, Kazak Türkçesi konusundaki geniş bilgisiyle bana yol gösteren Hocam Doç. Dr. Kenan KOÇ’a, benimle birlikte tüm fedakarlıklara katlanan eşime, aileme ve yetişmemde emeği geçen Atatürk Üniversitesi ve Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesindeki tüm hocalarıma teşekkür ederim.

Ayfer ÇEVİK

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	II
KISALTMALAR.....	VI
KULLANILAN İŞARETLER.....	VII

GİRİŞ

1. MUHTAR AVEZOV HAKKINDA GENEL BİLGİ.....	1
1. 1. Hayatı ve Eserleri.....	1
1. 2. Eserleri ve Edebi Kişiliği.....	11
1. 3. “Abay Jolu” Romanı Hakkında Genel Bilgi.....	26
2. KAZAK TÜRKÇESİ VE DİĞER TÜRK LEHÇELERİNDE <i>TUR, JÜR, OTIR, JATIR</i> KALIP FİİLLERİ	39
2. 1. <i>tur, jür, otir, jatır</i> Fiilleri ve Bunların Diğer Fiillerden Özellikleri.....	39
2. 2. Kalıp Fiillerinin Yapısı ve Kullanılışı.....	46

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1. KAZAK TÜRKÇESİNDE ŞİMDİKİ ZAMAN.....	54
1. 1. 1. Şimdiki Zaman.....	54
1. 2. <i>JATIR, JÜR, OTIR, TUR</i> KALIP FİİLLERLE KURULMUŞ ŞİMDİKİ ZAMAN.....	54
1. 2. 1. Şimdiki Zamanın Basit Yapılı Çekimi.....	68
1. 2. 1. 1. Basit Yapılı Şimdiki Zamanın İşlevleri.....	68
1. 2. 2 Birleşik Yapılı Şimdiki Zaman.....	70
1. 3. <i>JATIR</i> KALIP FİİLİ İLE YAPILMIŞ ŞİMDİKİ ZAMAN.....	71
1. 3. 1. <i>jatır</i> Fiilinin Basit Yapılı Şimdiki Zaman.....	71
1. 3. 1. 1. Olumlu Çekimi.....	71

1. 3. 1. 2. Olumsuz Çekimi.....	72
1. 3. 1. 3. Soru Çekimi.....	72
1. 3. 2. <i>jatır</i> Fiillinin Birleşik Yapılı Şimdiki Zamanı.....	72
1. 3. 2. 1. Olumlu Çekimi.....	72
1. 3. 2. 2. Olumsuz Çekimi.....	77
1. 3. 2. 3. Soru Çekimi.....	78
1. 3. 2. 4. Birleşik Yapılı Şimdiki Zamanın İşlevleri.....	78
1. 4. JÜR KALIP FİİLİ İLE KURULMUŞ ŞİMDİKİ ZAMAN.....	81
1. 4. 1. Basit Yapılı Şimdiki Zaman.....	81
1. 4. 1. 1. Olumlu Çekimi.....	81
1. 4. 1. 2. Olumsuz Çekimi.....	82
1. 4. 1. 3. Soru Çekimi.....	82
1. 4. 2. Birleşik Yapılı Şimdiki Zaman.....	82
1. 4. 2. 1. Olumlu Çekimi.....	82
1. 4. 2. 2. Olumsuz Çekimi.....	84
1. 4. 2. 3. Soru Çekimi.....	84
1. 4. 2. 4. Birleşik Yapılı Şimdiki Zamanın İşlevler.....	85
1. 5. OTIR KALIP FİİLİ İLE KURULMUŞ ŞİMDİKİ ZAMAN.....	86
1. 5. 1. Basit Yapılı Şimdiki Zaman.....	86
1. 5. 1. 1. Olumlu Çekim.....	86
1. 5. 1. 2. Olumsuz Çekim.....	87
1. 5. 1. 3. Soru Çekimi.....	87
1. 5. 2. Birleşik Yapılı Şimdiki Zaman	88
1. 5. 2. 1. Olumlu Çekim.....	88
1. 5. 2. 2. Olumsuz Çekim.....	90

1. 5. 2. 3. Soru Çekimi.....	92
1. 5. 2. 4. Birleşik Yapılı Şimdiki Zamanın İşlevleri.....	92
1. 6. TUR KALIP FİİLİ İLE KURULMUŞ ŞİMDİKİ ZAMAN.....	98
1. 6. 1. Basit Yapılı Şimdiki Zaman.....	98
1. 6. 1. 1. Olumlu Çekimi.....	98
1. 6. 1. 2. Olumsuz Çekimi.....	99
1. 6. 1. 3. Soru Çekimi.....	100
1. 6. 2. TUR Fiiliyle Kurulmuş Birleşik Şimdiki Zaman.....	100
1. 6. 2. 1. Olumlu Çekim.....	100
1. 6. 2. 2. Olumsuz Çekim.....	103
1. 6. 2. 3. Soru Çekimi.....	104
1. 6. 2. 4. Birleşik Şimdiki Zamanın İşlevleri.....	105
İKİNCİ BÖLÜM	
2. 1. ŞİMDİKİ ZAMAN KİPLERİNİN HİKÂYESİ.....	113
2. 1. 1. <i>Otur, Jatır, Tur, Jür</i> Kalıp Fiilleriyle Kurulmuş Şimdiki Zamanın Hikâyesi.....	113
2. 1. 1. 1. Basit yapılı şimdiki zamanın Hikâyesi.....	113
2. 1. 1. 2. Birleşik Şimdiki Zamanın Hikâyesi.....	114
2. 1. 1. 2. 1. Olumlu çekimi.....	114
2. 1. 1. 2. 2. Olumsuz çekimi.....	114
2. 1. 1. 2. 3. Soru çekimi.....	114
2. 1. 1. 2. 4. İşlevleri.....	115
2. 2. ŞİMDİKİ ZAMANIN RİVAYETİ.....	116
2. 2. 1. Basit Yapılı Şimdiki Zamanın Rivayeti (<i>jatır, otır, tur, jür eken</i>).....	116
2. 2. 1. 1. Olumlu çekimi.....	116

2. 2. 1. 2. İşlevleri.....	116
2. 2. 2. Birleşik şimdiki Zamanın Rivayeti (-p jatır, otır, tur, jür eken).....	117
2. 2. 2. 1. Olumlu çekimi.....	117
2. 2. 2. 2. Olumsuz çekimi.....	119
2. 2. 2. 3. Soru çekimi.....	120
2. 2. 2. 4. İşlevleri.....	120
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA.....	125

KULLANILAN KISALTMALAR

KISALTMALAR

a.g.e. :adı geçen eser

a.g.m. :adı geçen makale

bk. :bakınız

ET. :Eski Türkçe

ETG. : Eski Türkçenin Grameri

KT. : Kazak Türkçesi

QG. : Qazaq Grammatikası

QQT. : Qazirgi Qazaq Tili

QTTS. : Qazaq Tiliniñ Tsindirme Sözdigi

S. :Sayfa

EDPTC. :An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish.

KULLANILAN İŞARETLER

- : Fiile bağlanmayı gösterir
- + : İsime bağlanmayı gösterir
- [] : Kelimenin transkripsiyonu
- < : Bu yapıdan gelir
- > : Bu yapıya gider

GİRİŞ

1. Muhtar Avezov Hakkında Genel Bilgi

1. 1. Hayatı ve Eserleri

Kazak edebiyatının bir klasiği olan Muhtar Avezov, 1897 yılında Semey şehrine bağlı olan Çingiz köyünde dünyaya geldi. Önceleri medresede, sonraları ise şehirdeki okullarda okudu. 1908 yılında adı Abay olan bir Rus ilkokulunu bitirdi. Bir yıl sonra Semey'deki beş yıllık bir okula girdi. Bu okulu bitirdikten sonra 1915 yılında aynı şehirde öğretmen okuluna girip 1919 yılında buradan mezun oldu. Muhtar Avezov 1917 ihtilâli sırasında yirmi yaşındaydı. O zamanın aydın kişilerinden biri olan Muhtar, çevresinde cereyan eden tarihî olayların dışında kalmak istemiyordu. Avezov'un bilimsel, siyasî bakış açısının oluşmasına St. Petersburg ve Orta Asya üniversitelerinde okuması ayrıca etki etmiştir.

Onun bilimsel çalışmalarını değerlendiren Kazakistan Bilimler Akademisi, Avezov'u 1946 yılında akademik(ordinaryus) olarak seçti. S. M. Kirov Kazak Devlet Üniversitesi'nin profesörü, filoloji bilimlerinin doktoru oldu. Göçebe bir Kazak ailesinin üyesidir. Babası Avez, annesi Abdilda Tacibayeva, eşi Valentina Nikolayevna'dır. Dedesinin yardımıyla 7-8 yaşlarında iken eski yazıyı öğrendi. Abay'ın şiirlerini ezberledi, masallarla, hikâyelerle yakından ilgilendi. Bunların yanı sıra edebî çalışmalara başladı. 1928 yılında St. Petersburg Üniversitesi'nin Rus-Slavyan Bölümünü bitirdi. Daha sonra Taşkent'teki Orta Asya Üniversitesi'nde yüksek lisansını tamamladı. Uzun süre yazarlığıyla bilimsel araştırmalarını birlikte yürüttü. Ömrünün son anlarına kadar eğitimciliğini sürdürdü. Filoloji doktoru M. Avezov, 1946 yılında Kazakistan Bilimler Akademisi'ne üye seçildi. 1955 ile 1959 yılları arasında Kazakistan Yüksek Sovyet Meclis'inde Milletvekili oldu.

M.Avezov, edebiyat ve bilim alanındaki çalışmalarından ötürü Sovyetler Birliği Yüksek Paramentosu tarafından iki defa "Kızıl Bayrak", "Lenin Nişanı" ile ödüllendirilmiştir. 1960 yılı sonlarında kendisine "Kazakistan'ın Bilim Emekçisi" unvanı verilmiştir. Avezov büyük bir yazar, değerli bir bilgin, çalışkan bir birey ve toplumcu bir insandı. O, Hint Dostluk Demeği ve Kazakistan Sovyeti'nin temsilcisi olmuştur. Tanınmış bir toplum sanatçısı olan Avezov, yeryüzünde istikrarlı barışı yerleştirmek, yabancı milletlerle ilişkileri sağlamlaştırmak için var gücüyle çalışmış,

sayısız hizmetlerde bulunmuştur. M. Avezov; Hindistan, Demokratik Almanya Cumhuriyeti, Çekoslovakya, Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiş; buralarda sempozyum ve konferanslara katılmış, sanat ve bilim adamları ve üst düzey yetkililer ile fikir alışverişinde bulunmuş, Kazakistan'ın dış dünyadaki aynası olmuştur.

O, bütün ömrünü ve yaratıcılığını halkı ve vatani için harcamış, Sosyal gerçekçilik anlayışını pek çok eserinde yansıtmıştır. 28 Haziran 1961 yılında, Almatı'da vefat etmiştir.

Ünlü yazar, değerli bilim adamı ve halkbilim araştırmacısıdır. O, Kazak kültürünün birçok özelliğini edebiyat ve sanat dünyasına kazandırmış, eserlerinde toplumsal gerçekliğin bütün özelliklerini yansıtmıştır. Eserleriyle kendinden sonra gelen sanatçıları etkilemiş, okuyucunun kalbine giden yolu bulmuştur. Aradan geçen zaman, her geçen gün onun eserlerindeki başarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. "Rus yazarlar kendisi için Doğunun Şolohov'u veya "İkinci Abay tabirini" kullanmışlardır. (Sahariyev, 1969: 3). Yapılan benzetmeler boşuna değildir. Kazak şiirinin, dolayısıyla edebiyatının çağdaş bir nitelik kazanmasında; medeniyetinin daha ileri bir aşamaya geçmesinde Abay önder bir kişiliktir. Abay; bilimi, bilgiyi, özgün eğitimi savunur.

Muhtar Avezov, Abay'ı örnek alan, onun yolundan giden bir bilim adamıdır. Avezov'un bilime, bilgiye, çağdaş eğitime önem vermesinin çeşitli sebepleri vardır. Bunların başında çağdaş bilgi ile donanacak kişinin hurafeden uzaklaşacağı, kendi geleceğini kurabileceği gerçeğidir. Doğduğu çevre günümüzde Rusya ile sınır olan ve Rusların egemenliği altına giren ilk bölgedir. Rus çocuklar okullarda en iyi şartlarda yaşamakta, Kazaklar ise hayatlarını, büyük bir çoğunluk göçebe olarak sürdürmektedir. Bu acı gerçek Avezov'un hareket noktasıdır. Teknolojiye, bilgiyi elinde bulunduranlar egemen olmaktadır. Öyleyse Kazaklar da çağdaşlaşarak bilimle donanmalı ve her türlü egemenlikten kurtulmalı, hür olmalılardır.

Abay, gerçeği bütün çıplaklığı ile ifade ederken, Avezov daha sanatsal bir üslubu tercih eder. Bunda onun yaratılışındaki incelik ve zerafetin de payı vardır. Okul yıllarında Puşkin, Gogol, Tolstoy, Dostoyevski, Çehov, Shakespeare ve Goethe gibi

sanatçıların eserleriyle tanışır. Avezov anılarında kendisine bu ufku açan Rus hocalarına teşekkür eder.

Avezov'un yetiştiği çevrede Abay'ın şiirleri ezbere bilinmekte, şarkı veya türkü biçiminde söylenmektedir. Ortaokul yıllarında, 1909'da Petersburg'da basılan Abay'ın şiirleri onun elinden eksik olmaz. Avezov'un Abay'a karşı çocukluk yıllarında başlayan hayranlığı, daha sonraki yıllarda araştırmaya ve onu tarihî çerçeveye oturtmaya kadar gider.

Avezov, daha altı yaşındayken büyükannesi Dinazil ile Abay'ın evinin bulunduğu Aygerim'e gitmiş, Abay'ı ilk defa orada görmüştür. İlk gençlik yıllarında, daha Semey'den dışarı çıkmadan, ilgilendiği toplumsal problemler vardır. Bu problemlerle ilgili olarak Semey'deki gazetelere çeşitli yazılar yazar. "Öğretim Metodları", "Kadın Sorunu: Kişiliğin Temelleri", "Bilimsel Terimler" vb. yazılar onun gelecek hayatının ilk habercileridir. Abay'ın hayal gücü Avezov için de yaratıcı, büyütücü ve eğitici. Taşkent'te gerçekleşen Asya ve Afrika yazarlarının toplantısında Abay ile tanışmasını Avezov şöyle anlatır: "Altı yaşında bir çocukken, dedemin göçebe çadırındaki kâğıtlarda elle yazılan şiirler görmüştüm. Ağabeylerim ve benim söylediğimiz türkülerin sessizce kâğıt üzerinde yatmaları beni çok etkilemişti. Dedem bana "bu şarkıları Abay yazdı" dediğinde daha da şaşırılmıştım." (Sultanbekov, 1992: 12).

Avezov'un geniş ve çeşitli ilgi alanları vardır. Yazar, bilim adamı, çevirmen, eleştirmen ve gazetecidir. Semey'de, arşiv malzemeleri arasında bulunan bir belgede, Avezov'un kendisiyle yapılan röportaja cevaben en çok gazeteciliğe ilgi duyduğunu belirtmiştir. Gerçekten, o sıralar Avezov sadece gazetelerle ilgilenmekte, gazetecilik yapmakta, yazılar yazmaktadır. Onun ilgisini en çok kültür sorunları çeker. St. Petersburg'da Üniversite öğrencisi iken 1926 yılında Kazak millî tiyatrosunun kurulması tartışmalarına "Enbekşi Kazak" gazetesinde yayınlanan "Kazak Tiyatro Sanatı Hakkında" adlı bir yayınıyla katılır. Avezov'un gençliği hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Onun kişiliği hakkında değerli bilgi Semey'de yazarın edebiyat öğretmeni olan Vasili İvanoviç Popov'un anıları arasında yer alır. Buna göre "Avezov her zaman sakin, terbiyeli, öğretmen ve arkadaşlarıyla sağlıklı ilişkileri bulunan, arkadaşlarıyla iyi anlaşılan ve saygı duyan biridir." (Sultanbekov, 1992: 9-10).

Çevresinde çalışkan, canlı, dinamik yumuşak başlı, yaratıcı kişilik sahibi biri olarak tanınır. St. Petersburg ve Taşkent' teki okul yılları hakkında da geniş bilgi yoktur. Bazı bilgiler eşi Valentina Nikolayevna'nı anılar arasında yer alır. Yazar hakkında eski bir arkadaşı şöyle diyor: "Muhtar Avezov, hayatımıza sadece ünlü bir yazar olarak değil; efsane, yeni zamanın bilgisi, değerli insan olarak girmişti. Saygılı, nazik, yüreğe yakın ince bir insandı." (Sultanbekov, 1992: 11).Yazarın eşi Valentina Nikolayevna ve annesi Abdıldah Tacibayeva'ya karşı çok nazik ve saygılı biri olduğu özellikle kaydedilir. Avezov'un Rus kültürü, edebiyatı ve dili ile ilk yakın teması Semey'de okuduğu Rus okulunda başlar. Kendisinde, Rus edebiyatına karşı ilk ilgiyi uyandıran kişi edebiyat öğretmeni V.İ. Popov'dur. Avezov nazik bir insan olduğu gibi vefalı biridir. O, öğrenimi boyunca kendisi ve diğer Kazak öğrencilere nazik davranan öğretmeni Popov'u 1949 yılında Moskova'da bulur ve Abay romanını hediye eder.

Rus edebiyatı ile ilk tanışıklık daha sonra bu edebiyatın ünlü temsilcileriyle, sistemin de etkisiyle, yeni dostluk ve arkadaşlıkların kurulmasını sağlar. Hayatının belli dönemlerinde Rus yazarlar V. İvanov, A. Fadeyev, L. Sobolev, N. Tihanov, K. Fedin vb. ile yakın dostluklar oluşturur.

Avezov'un kendi kaleminden otobiyografisine göre ataları, büyük şair Abay gibi Tobıktı boyundandır. Kazakistan'ın Kuzey noktasına, daha önceleri ülkenin daha iç kesimlerinden gelip yerleşmişlerdir. 11 yaşında babasını kaybetmiştir. Bir süre medreseye devam eden Avezov, 5 sınıflı Rus okuluna Cengiz adlı bir yardımseverin bursuyla kayıt olur. Semey'deki öğretmen Okulu'nun kimi görüşlere göre 1919'da, kimilerine göre ise 1920'de bitirir. Sovyet Hükümeti'nin oluşumundan sonra "Bölge İcra Komitesi" nde görev almıştır. Daha sonra Orenburg'da gazetecilik yapmış, dram türünde denemelere başlamıştır. 1922 yılında Taşkent'teki Orta Asya Üniversitesi'nde yüksek lisans yapmış, aynı zamanda Çolpan dergisinde çalışmaya başlamıştır. 1923 yılında St. Petersburg Üniversitesi Rus ve Slavyan Bölümü' ne girmiştir. 1928 yılına kadar bu bölümde okumuştur. Ancak bu beş yıllık sürede hep St. Petersburg'ta kalmamış, 1924-1925 yıllarında Semey'e dönerek orada Kazak edebiyatı ve edebiyat tarihi dersleri vermiştir. 1925'te tekrar St. Petersburg'a dönerek üniversiteyi tamamlamıştır. Bu tarihten sonra Semey'de uzun süre kalmamış, Coğrafya Araştırmaları Kurumu üyesi olarak da araştırmalara katılmış veya dersler vermiştir.

Eşi Valentina Nikolayevna Avezov ile St. Petersburg Üniversitesi'nde tanışmıştır. Öğrencilik yıllarında "Yarış" adlı futbol takımında oyuncu olarak görev almıştır. Üniversitedeki dersler zorunlu değil, seçmelidir. Avezov ünlü bilim adamlarının derslerini seçmeli olarak seçmiş, bu derslere ilgiyle devam etmiştir. Hocaları V. Bortold, V. Şçerbak, V. Vinogradov gibi değerli ve ünlü bilim adamlarıdır.

Ölümünden sonra, yaşadığı dönemde ömrünün son yıllarını geçirdiği evi müze haline getirilmiştir. Lise ve üniversite edebiyat kitaplarının hazırlanması ve yazılması çalışmalarında katkı sağlamış, başka yazarların yazdığı bölümleri veya kitapları redakte etmiş, tavsiyelerde bulunmuştur. Yazarın iyi bir hatip olduğu da verilen bilgiler arasındadır. Daha 1936 yılında gitmiş olduğu Moskova'daki Kazak Edebiyatı ve Kültürü Toplantısında pek çok problemi analiz etmiş, katılımcıların sempatisini toplamıştır. Bu toplantıda Avezov'a eserlerinden dolayı "Lenin" ödülü verilmiştir. Bilgi birikimi ile hatipliğini destekleyen Avezov'un derslerini sadece öğrencileri değil; bilim adamları edebiyatçıları ve müzik araştırmacıları da yoğun ilgiyle izlemiş, anlatılanları not etmiştir.

Kazakistan Sovyeti, Muhtar Avezov'un Kazak edebiyatı ve sanatı, onun geliştirilmesi ile Kazak kültürünün araştırılmasındaki önemli tespitlerini göz önüne alarak "ebediyen hayatında kalması" için bir müze kurulmasını esas almış; yazarın 1951'den 1961'e kadar ömrünü geçirmiş olduğu evin "Muhtar Avezov Müzesi" olarak düzenlenmesini karara bağlamıştır. Müze, Almatı'da Bilimler Akademisine çok yakın, merkezî bir yerdedir. Burası, 1963 yılından beri Kazakistan Bilimler Akademisi Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'ne bağlı olarak hizmet vermektedir. Müzede; yazarın evde kullandığı eşyaları, el notları, kitapları araştırmaları, aldığı ödülleri vb. pek çok maddî kültür unsuru bulunmaktadır. Müzenin fonksiyonları arasında yazarın eserleri ve hayatı hakkında bilgi toplamak ve sunmak için Kazak edebiyatının tarihi hakkında bilgiler de bulunmaktadır.

Muhtar Avezov Müze Evi'nde yazara ilişkin ünlü sanatçıların pek çok portre, harita vb. maddî kültür unsuru yer alır. Bunlar sanatçıya sağlığında armağan edilmiştir.

V. Vüçetiç, B. Urmançev, H. Nurmuhammedov, A. Kasteev, K. Telcanov'un sanatçıya yönelik portreleri; P. Usaçev'in yaptığı büst, L. İlinan, E. Sidork, R. Sahid'in yazarın eserlerine hazırladıkları illüstrasyonları, A. Nenaşev ve E. Çamomski'nin Avezov'un

eserleri etrafında sahnelenen oyunlarda oyuncuların giydikleri kostümleri ile bazı dekoratif malzemeler yer alır.

Müzedede Muhtar Avezov'un çalışmalarından başka toplumsal hizmetlerine yönelik bilgiler ve belgeler de vardır. "Muhtar Avezov ve Kazak Müzik Sanatı", "Muhtar Avezov ve Kazak Dram Sanatı" gibi ayrı ayrı bölümlerde yazarın bu sanata ilişkin değerlendirmeleri ve konuyla ilgili belgeler yer alır. Müze salonunda edebî toplantılar düzenlenmekte, belgesel filmler gösterilmektedir. Müzedede yer alan hatıra defterlerinin birinde A.Gonçar, M.Avezov için şunları söylemektedir:

"Muhtar Avezov, bir iz bırakmazsınız ortadan kaybolan insanlardan değildir. O, bir gün iyilikleriyle, aklıyla, gülümsemesiyle, çok güzel ve ıslıl ıslıl gözleriyle tekrar tekrar doğuyor; kitaplarında ve arkadaşlarının hafızalarında yaşıyor." (Sultanbekov, 1992:3).

Avezov hakkında pek çok film yapılmıştır. Kazak araştırmacılar özellikle Abay ve Avezov'a büyük değer vermişlerdir. Bunun sonucu olarak Abaytanuv (Abay'ı Tanıma-Öğrenme Bilimi) veya Muhtartanuv (Muhtar Avezov'u Tanıma Öğrenme Bilimi) biçiminde tek bilim adamı veya tek sanatçıya hasredilen bilim dalları, araştırma alanları oluşturmuşlardır. Akademi Tiyatrosu'nda ilk defa Avezov'un Enlik ile Kebek adlı eseri sahnelenmiştir. Bu sebeple tiyatronun adı Muhtar Avezov adını taşımaktadır. Öte yandan Kazakistan Bilimler Akademisi'nin Edebiyat ve Sanat Enstitüsü Muhtar Avezov adıyla faaliyetlerini yürütmektedir. Almatı'da Opera ve Bale Tiyatrosu, üniversite, akademi vb. yerler onun heykelleri, resimleriyle donatılmıştır.

Avezov, Kazakistan'ın yetiştirdiği büyük bir yazar, ilk tiyatro eserinin sahibi, mükemmel bir çevirmen ve değerli bir bilim adamıdır. Kazak edebiyatı, sanatı ve biliminin gelişmesinde, dünyaca tanınmasında büyük bir emeği vardır. Bilimsel araştırma dallarının pek çoğunun açılmasında onun katkısı, öncülüğü bulunmaktadır. Avezov büyük bir dehadır. Bütün yeteneğini ve gücünü halkının mutluluğuna adanmıştır. Kazak halkı onun geleceğidir. Halkın ideallerinin zaferle sonuçlanmasını hedef edinmiş, bu hedefi eserlerinin kahraman tipleri aracılığıyla idealize etmiştir. Muhtar Avezov'un sanat dünyasını iki ayrı dönemde incelemek mümkündür. Bunlardan birincisi eserinin yayımlandığı ilk tarihten 1930'a kadar süren devredir. İkincisi ise bu tarihten ölümüne kadar süren devredir. Yazar dili, üslûbu, konuyu sunuşu bakımından her iki devrede farklı bir nitelik gösterir.

Sanatının ilk döneminde yazar, hikâyelerinde Kazakların devrim öncesindeki hayatına, duygu ve düşünce dünyasına daha çok önem ve öncelik verirken, ikinci dönemde özellikle kolhoz hayatı ve yeni siyasî düşüncelerin toplum hayatı üzerindeki etkisini irdelemektedir.

Avezov sanat çalışmalarına ilk defa 1917 yılında başlamıştır. Sovyetler Birliği'nde yaşamasına ve Kazakistan Sovyeti'ne üye olmasına rağmen, hiçbir zaman kalemini partinin emrine vermemiş, bilimi, hakkı, emeği, gerçeği öne almış, Kazak dünyası etrafında evrensel ulaşmayı hedeflemiştir. Avezov için gerçek; halkın yaşantısı, duygu ve düşünce dünyasıdır. Bu bakımdan gerçeği yalın olarak yansıtmak sanatçının görevidir. Edebiyat, sanat ve bilim hem halk, hem de kendisi için vardır. Bu tür düşünce biçimi Komünist Parti içinde yer alan bazı kesimlerce haksızca eleştirilmiş, Kazakların Sovyet öncesi dönemdeki hayatlarını esas alarak hazırladığı yazılarından dolayı hücumu uğramıştır. Kendisinden Sovyet Dönemini esas alan çalışmalar yapması, eserlerini bu yönde kaleme alması istenmişse de o gerçeği, yaşanan olayları yazmaya devam etmiştir.

Muhtar Avezov, arkasında bıraktığı büyük mirası vasıtasıyla Kazak yazarlarına sanatkarlık açısından yol göstermiştir. O, bugün Kazak halkının gurur kaynağını oluşturan Şokan Velihanov, İbray Altınсан, Abay Kunanbayev, Kuvaniş Satbayev vb. büyük Kazak sanatçıları arasında yerini almıştır. Söz üstadı Muhtar Avezov, aynı zamanda dünya medeniyetinin hazinesinden beslenen bir bilim adamıdır. Muhtar Avezov hangi konuda olursa olsun, ister Kazak edebiyatındaki realist unsurları, ister Şokan Velihanov ile Dostoyevski ilişkisini; ister günümüz romanının problemlerini, Orta Asya Cumhuriyetleri'nin millî gelişimini, isterse de Kazak folklorunu ele alsın bütün bunların yanında onun mizacına ait bir özellik vardır. Bu da insanların birbirleriyle olan iyi ve kötü ilişkilerinin açıklık ortamında gelişebileceğine olan inancıdır. Yazarın böylesine geniş dünya görüşüne sahip olması sadece yaratıcılığından kaynaklanmaz. O, Kazak halkında var olan derin düşünce gücünü ortaya çıkarmıştır.

Teknolojinin gelişimi, yeni buluşlar fizik ve kimyacılar arasında kendi bilim dallarının diğer bilim dallarına göre daha değerli olduğu düşüncesini doğurmuştur. Avezov döneminde bu düşünceler tartışmaya dönüşmüştür. Avezov'un böyle düşüncelere

sahip olanlara verdiği cevabın anlamı büyüktür. O, bu konuda şöyle der: "İnsanoğlunun araştırılması özel bir ihtisas alanıdır. Fizik ve kimya insan ruhunun sanat kapısını açabilir mi? Bunu ancak Dante, Shakespeare, Cervantes, *Goethe*, Tolstoy gibiler başarabilir" (Sultanbekov, 1992: 14). Yazarın en çok etkilendiği kişilerin biri de Abay'dır. Avezov'un eserlerinde en çok işlediği konuların başında Abay'ın hayatı, çalışmaları, duygu ve düşünce dünyası gelir. Abay konusu sanatçının bütün araştırmacılık ve yazarlık hayatının en önemli amacı olmuştur. Yazar, hem araştırmalarını Abay üzerinde yoğunlaştırmış, onun düşünce dünyasını değerlendirmiş, hem de meydana getirdiği roman, hikâye ve piyeslerde Abay konusunu işlemiştir.

Abay'ın eğitim, bilim, kadın, çağdaşlık vb. düşüncelerini kendine şiar edinen yazar, Abay'ın takipçisidir. İşlediği konular, hem sanatçı, hem de araştırmacı kimliği ile onu Abay'a yakınlaştırmaktadır. Abay da Avezov gibi sanatçı ve araştırmacı bir kişiliktir. Yazılarında bilim ve çağdaşlığı esas alır. Bu anlayış Avezov'un da benimsediği bir görüştür. Abay'ın renkli dünyası Avezov'u kendine çekmiş, Onun Batılılaşma, eğitim ve bilim düşüncesi Avezov'da çığır açmıştır. L. Sobolov ile 1939 yılında hazırladığı Abay adlı trajik tiyatro eserini, 1945 yılında "Abay'ın 100. Doğum Yılı Anması" Abay piyesinin vaka kuruluşu çerçevesinde Abay Operası Librettosunu ve Abay Jırları adlı filmin senaryosunu yazmıştır.

Abay piyesi, yazarın edebî eserlerinde Abay tipini oluşturma girişiminin ilk örneğidir. Abay; çağdaşlığı, geleceği, bilgiyi, yeniliği, iyi ve güzelliği, değişimi, demokratiği, aydın kişiliği ifade etmektedir. Abay piyesi, sanatçının Abay tipiyle ilgili güçlü anlatımlarının ilk habercisi sayılmaktadır.

Muhtar Avezov'un Kazak edebiyatında Batılı tarzda nesrin gelişmesinde büyük katkısı olmuştur. Geleneğin zincirini şiirde Abay, nesirde Avezov kırmıştır. Kazak edebiyatında nesir, geç tarihlerde başlamıştır. Bu tarih XIX. yüzyılın sonlarına gitmektedir. Abay'ın "Kara sözler"i, İbray Altınsann, Sultanmahmut Torayğırov ve Sıpandiyar'ın birkaç küçük hikâyesi bu nesir anlayışının ilk nüveleridir. Ancak bu eserlerle Kazak edebiyatında nesrin yayılması mümkün olmamıştır. Bununla birlikte söz konusu eserler bu yolda verilen ilk örnekler olmaları dolayısıyla önemli bir yere sahiptirler. Kazak edebiyatına nesrin yerleşmesi, Batılı tarzda nesir örneklerinin yazılması ve bu tarza batılı tekniklerin uygulanması geleneğini ilk defa Muhtar

Avezov kullanmıştır. Ebedî nesir geleneğinin Batılı anlamda ilk temsilcisi Avezov'dur. Kazak medeniyetinin değerli temsilcilerinden olan Sabit Muhanov, Muhtar Avezov için, Batılı tarz nesir anlayışını Kazak edebiyatına yerleştiren ilk yazar olduğunu belirtmekte, “Korğansızdın Kuni” adlı hikâyesi ile daha 1921 yılında Avrupa nesrini yakaladığını ifade etmektedir (Sahariyev, 1969:8).

Avezov'un nesri şahanedir. Alman edebiyatçılarından Alfred Küreli, Abay Yolu romanı hakkında şöyle diyor: "Bu nasıl şiir? İki kalın nesir kitabında tek satır nesir yok." Ayman-Şolpan, Abay, Tulegen Toktarov operaları, Karakıpçak Koblandı piyesi, Otello ve Ukraşeniye Stroptioy adlı çevirileri nazım şeklindedir. Bütün bunlar onun şairliğinin ifadeleridir.

Avezov'un edebî kişiliğini onun takipçisi, yazar Cengiz Aytmatov şöyle ifade eder: "Bence çağdaş Orta Asya edebiyatının düşüncesini ve komşularımızın ruhsal hayatını Avezov, zamanında Puşkin'in Rus edebiyatının gelişimini etkilediği gibi, etkilemiştir. Büyük yazarın kitapları çok büyük bir güce sahiptir. Sen onları açarsın, onlar da seni" (Sultanbekov, 1992: 46).

Avezov'u güçlü kılan ve geleceğe iz bırakmasında önemli etkenlerden biri olan nedenler, onun hem sanatçı yeteneği, hem de araştırmacı kişiliği ile ilgilidir. Araştırmacı ve incelemeci, bilim adamı Avezov; Kazak halk kültürüne yönelik malzemeleri derleyip değerlendirirken sanatçı Avezov incelediği halk kültürüne yönelik değerleri eserlerinde en iyi şekilde kullanmıştır. Avezov, Kazak halk kültürü unsurlarını ayrıntısı ile derlemiş ve öğrenmiş, bunları duygu ve düşünceleriyle eriterek yeniden biçimlendirmiştir. Büyük Kazak bozkırlarından edinilen bilgiler, Avezov'un iç dünyasında patlamalara yol açmış, Avezov bunları yoğurup biçimlendirdikten sonra tekrar dış dünyaya, Kazak dünyasına aktarmıştır.

Avezov'un her eserinde yeni bir dünya vardır. Bu dünyanın yarısında kişiler kendilerini bulmaktadır. Kalan diğer yarısı ise sırlarla doludur. Sırların açığa çıkması gereklidir. Bunun için ise keşif yapmak gereklidir. Avezov, eserlerindeki teknik dokuyu oluştururken her okuyucunun kendini kâşif sayması ve bundan haz duymasını esas almıştır. Kazak bozkırlarının el değmemiş coğrafyası keşif edilmeyi beklemektedir. Avezov okuyucuyu adım adım Kazak dünyasına götürür, dolaştırır, o coğrafya içinde zevk almasını, huzur duymasını, Kazak kültürünü öğrenmesini

sağlar. Alman yazar Alfred Kurel'e göre (Sahariyev: 1969), Avezov "duygu ile düşünce gerçeğini olduğu gibi vermesi açısından Shakespeare'e benzemektedir".

Muhtar Avezov eserlerini gerçekçilik üzerine temellendirmiştir. Ancak bu gerçekçilik özellikle sosyal yarar prensibine uygundur. Yazar: eserleri ve eserlerindeki kahramanlar aracılığı ile özellikle aydınlara görevler yükler, Bu görevlerin başında halkın yüzlerce yıldır egemenliği altında zorlandığı beylik sistemi ile hurafelerden kurtarılması düşüncesi yatar. Bu halk, yazarın da doğduğu ve mensubu olmaktan gurur duyduğu Kazak halkıdır. Avezov soyut düşünceleri somutlaştırır. Kahramanlara yüklediği fonksiyonlar ile onları çeşitli olaylar karşısında harekete geçirir, durumlardan görevler çıkarmalarını sağlar. Bu oluştta kişiler ya düşünceleri ya da tavırlarıyla kalıplaşan öğelere karşı dururlar. Bunlar, yazarların değişim ve dönüşümünün gerçekleşmesi fikrine göre hareket eder, onun fikirlerini eyleme geçirirler. Avezov bunu gerçekleştirirken Kazak edebiyatındaki sosyal gerçekçilikten uzaklaşmaz. Özellikle Abay'ı kendine rehber edinir. Çehov ve Gorki etkilendiği diğer sanatçılardandır. En eski eserler ile en yeniler arasında konu ve düşünce bakımından yazarın hayatını geçirdiği her şehrin sanat dünyası ve bilim ufkunun gelişmesinde payı olmuştur. Semey (Semipalatinski), Orenburg, Taşkent, St. Petersburg, Moskova ve Almatı uzun süreler kaldığı şehirlerdir. Bunlardan Semey doğduğu, hayatı tanıdığı, gençliğini yaşadığı, hayatının ilk 25 yılını yaşadığı çevre olarak önümüze çıkar. Almatı ise bilgi birikiminin doruğuna ulaştığı, topluma yön verdiği, hayatının yine yaklaşık 30 yılını geçirdiği çevre olarak ayrı bir öneme sahiptir. Hayatının bu dönemleri iyi bilinmekle beraber, diğer şehirlerdeki yaşamı hakkında elimizde bilgi yoktur.

Abay'ın sanatını besleyen üç ana kaynak vardır: Kazak kültürü ve edebiyatı, Türk ve İslâm büyüklerinin meydana getirdiği kültürel doku, Rus kültürü ve bu kültür aracılığı ile Batı kültürüdür. Avezov bu kaynakların tümü ile beslense de yaratıcılığında temel olarak ilk ve sonuncu kaynağı esas alır.

Folklor değerleri Muhtar Avezov'un edebî eserlerinde, sanat yaratılarında en önemli kaynaktır. O, derleme veya araştırma yoluyla halkın bazı kesimlerinden aldığı değerleri kendi duygu ve düşünce dünyasında, araştırma alanında yeniden değerlendirerek daha geniş halk yığınlarına aktarır. Muhtar Avezov'u çoğu araştırmacı veya sanatçıdan ayıran temel özelliklerden biri de budur. O, halktan derlediği

malzemeyi salt inceleme veya yayımlama için kullanmıyor, kendi bireysel yaratılan için de yararlanır. Derlediği malzemeyi bilimsel veriler çerçevesinde değerlendirdikten sonra, aynı malzemedен piyes, hikâye veya romanlarında da faydalanır. Böylece hem bilim hem de sanat dünyasının ikisine birden seslenir. Halk kültüründen yararlanırken bunları salt bir bilgi birikimi veya malzeme olarak değil, duygu ve düşünce dünyasının içinde eriterek işler, ham malzemeyi ürün haline getirir. Muhtar'ı geleceğe bırakan en önemli etkilerden birisi de onun sanatsal yaratılarında kullandığı bu tekniktir. Avezov eldeki malzemeyi biçimlendirir, hedeflerine göre yönlendirir, amaçlarına göre kullanır, kendi laboratuvarında veriler haline getirir ve hazır olduğuna inandıktan sonra bunları toplumun hizmetine sunar.

Folklor ile sanatın bağı her zaman kurar. Derlediği folklor eserlerinde “folklor sanata düşman değil, tersine onun tamamlayıcısıdır” düşüncesini savunurdu.

Derlediği folklor ürünleri onun bilimsel araştırmaları için amaç, fakat sanatsal yaratılar olan piyes, hikâye, roman vb. türler için ise araçtır. Avezov'un iki kişiliği vardır. Bunlardan biri sanatçılığı, ikincisi ise bilim adamlığıdır. O hiçbir zaman bu iki kişiliği birbirine karıştırmazdı. Her kişiliğinin yüklediği misyon aynı gerçeğe çıksa da izlenen yol ve yöntem farklıdır.

1. 2. Eserleri ve Edebi Kişiliği

Muhtar Avezov yalnız Kazak edebiyatının değil, Sovyetler Birliğini oluşturan tüm Cumhuriyetlerin edebiyatlarının gelişimine de katkı sağlamış, takdir edilmiş, izlenmiştir. Eserleri hem eski Sovyet Cumhuriyetleri, hem de dünya dillerine çevrilmiştir. Hakkında yazılanlar iki cilt kitap halinde yayımlanmıştır. Avezov üzerine pek çok yüksek lisans ve doktora tezi hazırlanmıştır. Prof. Dr. Kenjabayev, Prof. Dr. Murat Adibayev gibi ünlü araştırmacıların doktora tez konusu Avezov üzerinedir. Bu eserler Kazakistan Bilimler Akademisi Edebiyat ve Sanat Enstitüsü bilim adamları tarafından hazırlanmış, Jazuvşı Matbaasında basılmıştır. Kazakistan'da Muhtar Avezov'un eserleri tek tek olduğu gibi, üç kez toplu halde yayımlanmıştır. Toplu yayımların birincisi yazarın sağlığında 6 cilt halinde 1955-1957 yıllarında, ikincisi 12 cilt halinde 1967-1969 yıllarında, üçüncüsü 20 cilt halinde 1979-1985 yıllarında basılmıştır. 20 ciltlik toplu eserlerin I. cildinde

Avezov'un hayatı ve sanatının incelendiği 53 sayfalık bir değerlendirme vardır. Akademik Mukammetjan Karataev'in bu değerlendirmesinden başka Avezov'un "Biyografım" adlı 5 sayfalık metni eklenmiştir.

Kazak tiyatro tarihini MuhtarAvezov ile başlatmak gerekir. O, hem bir teorisyen, hem bir oyun yazarı, hem bir bilim adamı ve eleştirmendir. Aynı zamanda uygulamacı olarak Kazak tiyatrosunun tohumlanması, filizlenmesi ve gelişmesini sağlayan, bu alanın her dalında "ilk" olan bir dehadır. Dünya ve Rus çağdaş tiyatrolarının gelişme yolları ve aşamalarını yakından izleyen Avezov, Kazak tiyatrosunu kurarken Kazak halk kültüründen, gelenek ve göreneklerinden yararlanmıştı. Kazak ve Kırgız halk kültürü üzerine yapmış olduğu araştırma, derleme ve değerlendirmeler, onun sanatının da ufkunu genişletmiştir. Kazak Türkçesinde "piyes" kelimesinin kullanımı "tiyatro" kelimesinden öncedir. Kazak edebiyatında piyesin, dolayısıyla tiyatronun ilk örneğini Avezov vermiştir. Avezov, Enlik-Kepek adlı piyesi yazdığında henüz 20 yaşındadır. Bu piyesi, ilk olarak Avezov'un yönetiminde, Abay'ın eşinin köyü Aykerim'de, Abay'ın kız torunu Akış'ın düğününde oynanmıştır.

Ünlü Kazak yazar, Sabit Mukanov Avezov için şöyle diyor: "Kazak tiyatrosuna dramı sokan M. Avezov' dur. Avezov'a kadar Kazak Edebiyatı'nda ciddi piyesler yoktu. Kazak tiyatrosunun yolu Avezov'un "Enlik-Kepek" piyesiyle başlar." (Sultanbekov, 1992: 32).

M. Avezov'un yazılı edebiyata verdiği eserlerden büyük bir bölümünü piyesler oluşturur. Bu tür Kazak edebiyatına Sovyetlerle birlikte girmiştir. Bu döneme kadar çeşitli nesir örnekleri varsa da tiyatro veya piyes için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Avezov'un 1917 yılında yazdığı ilk piyesi Enlik-Kepek bu türün Kazak edebiyatındaki ilk örneğidir. Bu eser, 1926'da kurulan Akademi Drama Tiyatrosunda ilk defa sahnelenmiştir. Aynı yıl Opera ve Bale Tiyatrosu da M. Avezov'un Ayman-Şolpan adlı müzikal komedisiyle perdelerini ilk defa açmıştır. Kazak edebiyatında tiyatro türünün doğması, yerleşmesi, gelişmesi M. Avezov adıyla sıkı sıkıya bağlantılıdır.

M. Avezov, Enlik ve Kepek'in konusunu halk hikâyesinden almıştır. Eserde halkın sevgisini kazanmış iki gencin, adaletsiz bir ceza sonucu öldürülmeleri sonucu gereksiz

kanunları tenkit etmiştir. Yazar, bu hikâyeyi güncelleştirip yeni bir telif eser haline getirmiştir.

M. Avezov yirmiye yakın piyes yazmıştır. Beybişe-Tokal, Karagöz, Ayman-Şolpan, Koblandı, Abay, Tüngi Sarın, Sın Sağatta, Dos-Bedel Dos piyesleri bunlardan bazılarıdır. Yazar, Ayman-Şolpan, Koblandı piyeslerinin konularını sözlü halk edebiyatının örneklerinden yararlanarak almıştır. Fakat bunlarda yazar olayları olduğu gibi değil, sahne kurallarına uygun hale getirerek ele almıştır. Ayman-Şolpan'da olaylar komedi çerçevesinde, Koblandı'da ise halka sığınan kahramanın durumu kahramanın penceresinden gösterilmiştir.

M. Avezov'un yurtseverlik temasını işlediği piyeslerden birisi ise Sın Sağatta piyesidir. Piyeste; 2. Dünya Savaşı'ndaki cephe ve cephe gerisi hayat, dostluk ve birlik, vatanseverlik duyguları olaylar aracılığıyla yansıtılmıştır. Bu eserde kahramanların nitelikleri ve çektikleri zorluklar ayrıntılarıyla işlenmiştir.

Yazarın sanatkârlığını tam anlamıyla yansıttığı piyes ise Tüngi Sarın'dır. Yazar bu piyesinin konusunu Kazak halkının 1916 yılındaki büyük ayaklanmasından almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği sıralarda Çarlık hükümetinin çıkardığı Haziran 1916 buyruğunu ardı sıra, Kazak halkının başkaldırması anlatılır. Yazar, Çar'ın temsilcileriyle yerli işbirlikçilerine karşı mücadeleyi bu ayaklanmanın gerçek yönü olarak verir. 1916 yılındaki bu ayaklanma, cepheye asker alınmaya başlanmasıyla ortaya çıksa da gerçek sebebi daha öncelere dayanmaktadır. Bu durum, piyesin başkahramanı Jantaj aracılığı ile verilir. Yazara göre, siyasî yönden, bu doğal bir ayaklanmadır ve halk bunun doğal destekçisidir.

Avezov'un bir diğer eseri de L. Sobolev ile birlikte yazdığı Abay piyesidir. Bu piyes yazarları son yıllardaki olgunluğunu, tecrübesini, yeteneğini sanatçılık gücünü gösterdiği bir eserdir. Burada Abay bir taraftan feodal-göçebe hayatın geriliğine, bununla birlikte karanlığa ve cahilliğe karşı; diğer taraftan da Kazak bozkırına yayılan dinî otoriteye karşı savaştan bir toplum savaşçısıdır. Piyenin başından sonuna kadar, Abay'ı, Kazak toplumundaki bu tür sorunlara karşı savaştan biri olarak görmekteyiz.

M. Avezov'un yaptığı çeşitli hizmetlerden birisi de çevirilerdir. Bu çeviriler, yeni oluşan edebiyat türleri için çok yararlı olmuştur. Özellikle Rus ve dünya klasik edebiyatlarının Çağdaş Kazak Edebiyatının kısa zamanda ilerlemesi ve gelişmesine,

edebî niteliğe ulaşmasına katkısı olmuştur. Avezov da bu yapıya katkı sağlamıştır. Enlik Kebek'te birbirini seven iki gencin hicran dolu kaderi feodal yapının adaletsizlikleriyle verilir. Dinin yanlış algılanışı; örf, âdet ve akıl almaz kanunlar, piyeste, kötü kahraman Kengirbay tipi vasıtasıyla verilmiştir. Karamende Bey, eserde adaleti savunan otorite ağa olarak verilmiştir. "Enlik ile Kebek" adlı piyes günümüzde dahi Kazak tiyatrosunun önemli bir unsurudur. Kazakistan'da tiyatronun bir kurum olarak ortaya çıkışı Semey'de gerçekleşmiştir. Semey, çağdaş kültürün ortaya çıkışının öncü şehirlerindedir. Tiyatronun tohumlarının ilk olarak bu şehirde atılması tesadüfi değildir. Abay ve Avezov gibi Kazak edebiyatının ve Kazak düşüncesinin en önemli bilim ve sanat adamları bu şehirdendir. Bu yönüyle Semey, aydın bir kimliğe sahiptir. Öte yandan, Rus nüfusun daha 1850'li yıllardan itibaren şehirde yoğun olarak bulunması Rus kültürü ve kültür kurumlarının da burada yapılmasını sağlamıştır. Kazak tiyatrosu hem bu aydın kimliklerden yararlanmış, hem de kuramlardan etkilenerek filizlenmeye başlamıştır. 1920 yılının sonunda Semey'de ilk kültür ve eğitim kurumu "Es-Aymak" açılmıştır. Es-Aymak'ın kurucuları, Kazak öğretmenlerdir. Burada temsiller verilmiş, şöenler yapılmış, konferanslar vb. faaliyetler gerçekleştirilmiştir.

Es-Aymak'tan önce de Semey'de oyunlar sahnelenmiştir. Mevcut belgelerden edinilen bilgilere göre 1914'te Semey Tatar Gençler Derneği iki piyes sahnelemiştir. 1920 yılında ise Lunaçarski Rus Tiyatrosu Shakespeare'in Otello'sunu oynamıştır. Bu yıllarda, Semey'den sonra Orenburg, Kostanay, Aktöbe, Kızılorda vb. pek çok Kazak şehrinde tiyatro grupları oluşmuş, eserler sahnelenmiştir. Es-Aymak, Lunaçarski adlı Rus tiyatrosu ile Tatar tiyatro grubundan yararlanarak temsiller vermeye başlamıştır. Muhtar Avezov, Es-Aymak'ın başından itibaren faaliyetlerini desteklemiş, tavsiyelerde bulunmuş, programlar oluşturmuştur. Es-Aymak'ın repertuarında Avezov'un Enlik-Kebek, Rakip Hanımlar, Halkın Varisi gibi oyunlar vardır.

Kendi oyunlarının sahnelenmesi Avezov'u daha da kamçılamış, St. Petersburg'daki öğrenim yıllarında tiyatroyu daha yakından tanıma imkânı bulmuştur.

Ğaliakpar Türebayev, Muhtar Avezov'un "1921 yılının başında da dört perdeli "Rakip Hanımlar" eserini yazdığını ve bunu Avezov yönetiminde oynadıklarını belirtmektedir. Avezov, 1926 yılında Kazak tiyatrosunun profesyonel olarak açılması

gündeme geldiğinde Enbekçi Kazak gazetesine yazdığı "Tiyatro Tarihi ve Kazak Tiyatrosu" adlı makalesiyle tartışmaya St. Petersburg'dan katılmış, tiyatronun niteliği, fonksiyonu, Kazak tiyatrosunun görevleri ve izleyeceği yol üzerinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Avezov bir konu hakkında değerlendirmelerde bulunmadan önce en ince detayı ile ilgilenen bir bilim adamı ve analizcidir. St. Petersburg'daki öğrenciliği sırasında ileride tekniğinden yararlanabileceği düşüncesiyle aynı eseri dört kez izlediği olmuştur. (Sultanbekov, 1992: 17).

O, edindiği bilgileri kurulma aşamasına gelen Kazak tiyatrosunda uygulama imkânı bulmuştur. 1926 yılında Kazakistan'ın Kızılorda ilinde Kazak tiyatrosu kurulmuş, burada ilk olarak Avezov'un Enlik-Kebek adlı eseri çağdaş Kazak tiyatrosu tarafından sahnelenmiştir. Bunu, yine Avezov'un Rakip Hanımlar, Karagöz, Ekim (Devrim) İçin, Gecenin Gürültüsü ve Abay piyesleri izlemiştir. Avezov; Taş Tüpler (Tastülek-1936), Alma Bağmda (1936), Segerada (Sınırd-1937) adlı oyunlarında günlük problemleri ve günlük olayları vermiştir. 1934'te, Almatı'da daha sonraki yıllarda adını Kazak Opera ve Bale Tiyatrosu olarak değiştirecek olan Müzikli Drama Tiyatrosu kurulmuştur. Tiyatroda Avezov'un Ayman-Şolpan adlı eseri oynanmıştır.

Muhtar Avezov'un sanatının ilk döneminde yazdığı önemli eserlerinden biri de Karaş Karaş Okiyğası (1927) adlı piyestir. Yazar, eserini üst ve alt sınıf olarak nitelendirdiği iki temel, fakat zıt grup insanlardan oluşturmuştur. Üst sınıfın temsilcisi olarak Sat, Salmender ve Jarasbay adlı yönetici zenginler, alt sınıfın temsilcisi olarak da Baktığul seçilmiştir. Eser, Sovyet öncesi Kazak halkında sınıf bilincinin olmadığı yolundaki kimi tarizlere karşı meydana getirilmiştir. Yazar bu eseriyle bir yandan dönemin sosyal anlayışını vermeye çalışırken, bir yanıyla da millî kimliği, Kazak halkının, bazılarının eleştirdiği veya küçümsediği gibi geri olmadığı, sosyal gelişiminin, birlik ve dirlik anlayışının eski temellerinin bulunduğunu vurgulamıştır. Halkın temsilcisi olarak verilen, Baktığul, Rus hükümetinin atadığı yönetici (bolis)lar tarafından hapse atılmıştır. Aslında yaptıkları haksızlıklara kılıf da hazırlamakta, halkın arasından seçtikleri yandaşlarıyla kendilerini hep haklı çıkarmakta, halkı suçlamaktadırlar. Baktığul bir yolunu bularak hapisten kaçır, yöneticilerin temsilcisi olarak verilen Jarasbay'ı öldürür, öcünü alır. Yazar bu temsil mekanizmasını oluştururken her iki grubun temsilcilerinin adlarına da birer anlam yüklemektedir. Jaraspay (yaramaz) adından da anlaşılacağı gibi kötü bir anlamı çağırıştırır. Baktığul ise bahtı kötü

olan biridir. Bunun için hayatı güçlükler ve zorluklarla doludur. Ancak Baktığul'un verdiği mücadele alt veya üst sınıf mücadelesiyle birlikte, onun duygusal tepkilerini, doğal davranışlarını da içerir. "Fransız gazeteci-yazar bu eser için 1961 yılında 'bağımsızlık aşkı Baktığul'un zaferiyle başlamıştır" demektedir. (Sahariyev, 1969:7).

Eserde, Baktığul'un oğlu Seyit okuma yazma öğrenen biri olarak verilir. Böylece eskinin yerini yeni almakta, çağdaş düşünce öne çıkarılmaktadır.

Kazak edebiyatı ve sanatının gelişmesini kendisine görev sayan yazar, ortak piyesler de yazmıştır. Bununla Kazak dram sanatının hızlı bir şekilde ileri aşamaya geçmesini hedeflemiştir. Sobolev ile Abay, G. Musrepov ile Çıplak Kılıç, A. Tafibayev ile Ak Ağaç ve A. Abişev ile Namus Ordusu birlikte hazırladıkları eserlerdir. Avezov ile Zeonid Sobolev birlikte hazırladıkları Abay adlı eser Kazak ve Rus yazarlarının yazdığı ilk ortak eser olması dolayısıyla da ayn bir değer taşır. Kazak tiyatrosunun gelişiminin ancak bu alanda bir değer olan eserlerle sağlanabileceğini düşünen Avezov, Kazak tiyatrosu repertuarını Rus ya da Batılı sanatçıların eserleriyle zenginleştirmiştir. Bu çerçevede Gogol' un Revizor, Shakespeare'in Otello, N. Pogodin'in Aristokratlar, K. Trenev'in Yarov'un Aşkısı adlı eserlerini Kazakça'ya çevirmiştir. Bu eserler, yapılan çeviriler sayesinde Kazakça olarak sahnelenmiş, Kazak tiyatrosunun gelişimine katkı sağlamıştır.

Avezov'un sanat hayatı vatanına, halkına hizmetlerle doludur. Hayatının bazı yönleri ile meslektaşlarına ait bilgileri Ösken Örken romanında vermiştir. Yazar, Cumhuriyetin geleceğindeki problemlere önceden dikkat çekmiş, kahramanlar aracılığı ile bu gerçeği yansıtmıştır. "Avezov, ömrünün son günlerinde yazdığı mektupta "Ben bu hayatı bir yandan inişleri, çıkışları, sıkıntıları, dertleri, açlıkları; diğer yandan güzelliği, hareketi, sağlığı, bolluğu, samimiyeti ile yaşadım demiştir" (Sahariyev, 1969: 40). Romandaki yaşayış şekli Avezov'un bu sözlerini doğrular niteliktedir.

"O kimi zaman ulaşılması güç bir zirve, kimi zaman aşılması gereken büyük bir engel, kimi zaman yürünmesi zor, ıssız bir yoldur." (Sahariyev, 1969: 6). Yazarlığının ilk yıllarında verdiği eserlerinde bozkır hayatının bütün tarihi ve sosyal meselelerini realist yönden vererek Kazak halkının ilerleyememesindeki etkenleri en başından alarak incelemiş ve bunu ortadan kaldırmanın çarelerini belirlemeye çalışmıştır. 1921

yılında yazılan ve ilk hikâyelerinden biri olan Korğansızdın Küni adlı eserinde, yazar, anasız babasız kalmış, yetim bir kız olan Ğaziza'yı bir tip olarak seçmiş, onun hayatı çerçevesinde Kazak bozkırında yerleşmiş kaba gücü, bozkır hayatının zorluğu, güçlülerin güçsüzlere olan adaletsizliklerini, bozkır hayatındaki sosyal adaletsizliği, üst sınıfın yabaniliği ve hatta halkı ezmesini ifade etmiştir.

Jetim (1927) adlı hikâyede ise 10-11 yaşlarındaki Kasım adlı yetim çocuğun yaşantısıyla eski bir Kazak köyündeki akrabalık bağlarını ve bunların niteliklerini açıklar. Bartımta (1925) adlı hikâyesinde ise Dosbol benzeri bir zengine aldanan, soyup soğana çevrildikten sonra menfaatini korumak amacıyla yola çıkan ve yolda birbiriyle karşılaşan iki yoksulun, Kalbağay ile Konakay'ın trajik hallerini anlatır. Yoksulları her türlü hile ile aldatarak sefa süren hilekâr zenginlerin doymaz açgözlülükleri açıklanmakta, göçebe anlayıştan kendini bir türlü kurtaramamış insanların zavallılıklarını dile getirilmektedir. Juvandık (1927) adlı hikâyede de Sovyet hükümetinin eşitliği sağlayamaması, feodal ilişkilerin toplum yaşayışındaki belirleyiciliğinin olumsuzluğu, akrabalık bağlarıyla birbirine bağlanmış Kazak halkının bu yakınlığından faydalanan yöneticilerin zorbalığı anlatılmaktadır. Yazar bu eserde, Kazakistan'da Sovyet hükümetinin yerleşmesi aşamasında meydana gelen güçlüklerin manzarasını, geçiş dönemindeki sancılarını da vermiştir. Eser bu açıdan tarihe de tanıklık etmektedir.

Muhtar Avezov'un ele aldığı temaların başında bilim, eğitim, yenilik, çağdaşlık, eski ile yeninin mücadelesi, kadın vb. konular yer alır. Töre ve geleneklerin ağır bastığı bir toplum olan Kazaklar arasında kadının yerini ve önemini Abay ve Ibray Al sonra ele alan sanatçılardan biri de Avezov'dur. Devrimden sonra yazmış olduğu Sönip Ja-nuy, Kim Kineli, Eskilik Kölenkesinde, Üylenüv adlı hikâyelerinde belirli kalıplar içinde bırakılan, horlanan, önünde pek çok engel bulunan kadınların durumları ve elde ettikleri haklar, değişim çerçevesinde incelenmiş, sosyal meseleler irdelenmiştir. Yazar konulan ele alırken sadece bunları anlatmak veya tasvir etmekle kalmaz, yanlış gördüğü gelenek ve uygulamaları eleştirmekten de çekinmez. Kökserek, Kanalı Suluv, Kır Suretleri adlı küçük eserleri çiraklık döneminde yazmıştır.

Kazak edebiyatında edebî çeviri geleneği Ibray Altınсарın ve Abay Kanunbayev ile başlar. Bu geleneğe Sovyet döneminde ilk defa Muhtar Avezov devam etmiştir. O,

1918 yılında Tolstoy'un Budda, 1924'te Vagner'in Dünyanın Oluşumu Hakkında Hikâyeler adlı eserleri çevirerek yayımlar. 1930-1940'lı yıllarda Rus ve Dünya klâsiklerinden çeviriler yapar. Shakespeare'in Otello, Turgenyev'in Sosyete Yuvası, Gogol'un Revizor, Pogodin'in Aristokratlar, C. London'un Kurt, Tolstoy'un Bulka; 1950'li yıllarda Shakespeare'in Dik Başlıya Hâkim Olma, K. Trenev'in Yarov'un Aşkı, Krona'nın Donanma Subayı, Afinogov'un Korku adlı eserlerini çevirerek Kazak tiyatro sanatına katkılar sağlar.

Avezov'un hayatı plânlıdır. O hiçbir şeyi tesadüfe bırakmaz. Belirli hedefleri önceden belirler ve bu hedefler çerçevesinde adımlar atar. En önemli hedeflerinden biri Kazakları ve Kazak edebiyatını dünyaya ve Sovyetleri oluşturan diğer cumhuriyetlere tanıtabilmektir. Bunun için hem kendi, hem de diğer Kazak sanatçılarının eserlerinin özellikle birlikte yaşanan federasyonunun en önemli dili olan ve uluslararası alanda belirli bir fonksiyonu bulunan Rusçaya çevrilmesini hedeflemiştir. Rusça, Batıya açılan pencere görünümündedir. Hazırlanan eserlerin Rusçaya çevrilmesi Batılı aydınların bu eserlerin tanınması veya çevrilmesi şansını artırır.

Rus yazarlarıyla kurduğu dostluk ve arkadaşlıklarla bu hedeflerinin bir bölümünü gerçekleştirir, onların ilgisini Kazak edebiyatına çeker. Kazakistan'a gelen Rus yazarlara yardımda bulunur. Zoya Kedrina ile birlikte, İlyas Cansügirov'un "Step (1933)" adlı eserinin ilk Rusça çevirisini gerçekleştirir. Çevirinin bir sanat olduğunu düşünür. 1955'te yazdığı "Edebî Çevirinin Bazı Teorik Sorunları" adlı makalesinde konuyu inceler, edebî çevirinin gerekliliğini vurgular. Çalışmalar sonucunda Sovyetler birliği II. Edebî Çeviriler Sanatı Kongresi raportörleri arasında yer alır. Çevirinin önemi üzerinde duran yazar, "Kazak Sahnesinde Çeviri Eserler" başlıklı yazısında tiyatro eserlerinin çevrilmesinin gerekliliği konusunda iki temel nokta tespit eder, şöyle der: "Birincisi nitelikli tiyatro aracılığı ile tiyatromuz uluslararası eğitimini gerçekleştiriyor, İkincisi ise tiyatro seyircilerinde gerçekçi ve çağdaş ruhu geliştiriyor. Bu da bir eğitimidir. Böyle eserler Kazak aktörlerini de evrenselleştirir." (Sultanbekov 1992: 31). Muhtar Avezov bir çeviri ustasıdır. Çevirdiği eserden en büyüğü Turgenyev'in Soykırımlar Sınıfı (1952) adlı eseridir. Avezov çevirisini yaptığı diğer eserlerden altısını hayatının ilk yarısında gerçekleştirmiştir.

1943 yılından ömrünün sonuna kadar Kazakistan Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Folklor Bölümü'nde idareci olarak görev yapan Avezov, sözlü edebiyattan pek çok malzeme derledi. El Yazmaları Bölümü'nde yer alan sonu veya başı eksik yazmaları, yine sözlü edebiyattan derlediği malzemelerle karşılaştırarak pek çok metin tamiri gerçekleştirdi. Hem sözlü gelenekte derlediği metinleri, hem de yazmalarını yayıma hazırlayarak kitap bütünlüğünde bastırdı. Bu malzemeler yayınlanırken türlerine göre sınıflandırılarak basıldı.

Kazak sözlü edebiyatının örneklerinin Rusça olarak yayımlanmasını sağladı. Bozkır Şairleri (Pesniy Stepey, Moskova 1940) adıyla Rusça yayımlanan Kazak edebiyatı antolojisinin sözlü edebiyata dair bölümünün yazılmasında emeği oldu. Sözlü edebiyata ait pek çok eserin "Giriş" bölümünde Muhtar Avezov'un imzası bulunmaktadır. Avezov, 1950'li yıllarda, 1920'li yıllardan sonra basılan Kazak sözlü geleneğine ait pek çok eserin düzeltilip yeniden basılmasına öncü oldu.

Kazak edebiyatı tarihinin, sözlü edebiyat geleneğinin en önemli unsurlarını destanlar oluşturmaktadır. Muhtar Avezov, Kazak destan geleneğini derleyip değerlendiren en önemli bilim adamlarındandır. Kazak destanları hakkında 19. yüzyıldan önceye ait bilgiler varsa da destanların örnekleri ilk defa 19. yüzyılın baş dönemlerinde yazıya aktarılmaya başlanmıştır. Şokan Velihanov, Berezin, İ. İlminskiy, M.C. Kölcev, W. Radloff, G. Potanin ve A. Komratbaev'in konunun ele alınması ve gün yüzüne çıkartılmasında büyük katkıları olmuştur. Muhtar Avezov, Kazakistan Bilimler Akademisi'nin 1957 yılında aldığı kararlar çerçevesinde, Prof. Dr. N.S. Simonova ile birlikte Kazak destanlarının bilimsel olarak hazırlanması çalışmalarına girişti. Onun yönetiminde Kambar Batır (1959), Alpamıs Batır (1961), Kız Jipek (1961) destanlarının hazırlanması ve basılması gerçekleştirildi. Daha önceleri derlenmesine rağmen, bu eserler tam derlenememiş veya karşılaştırmalı nüshaları yayımlanamamıştı. Avezov'un önderliğinde, varyantların karşılaştırılması sonucu, Kazak destanlarını önemli bir bölümü bilimsel olarak yayımlandı. Bu çerçevede o güne kadar hazırlanamayan Kız Jipek destanının çok eski tarihlerde derlenmiş Moskova nüshası ilk defa burada değerlendirilmiştir. Kambar Batır destanının eski nüshalarından olan Barmak Mukanbayev varyantı da yine bu çerçevede incelenmiştir.

Bu eserlerin her biri Rusça'ya ilk defa çevrilmiş olması dolayısıyla ayrı bir öneme sahiptir. Her kitabın sonunda yer alan ek bölümünde eserlerin varyantları mukayese edilmiş, onların diğer Türk halkları arasındaki varyantları belirtilmiş, bu destanların derlenme ve yazıya geçirilme tarihleri ile derlenen yer ve kişiler ifade edilmiş, bazı Kazakça kelimelerin Rusça karşılığı küçük bir sözlük şeklinde verilmiştir.

Muhtar Avezov'un Kazak halk kültürü ile ilgilenmesi erken yaşlarda başlamıştır. Çocukluk dönemi hikâyeci, masalcı ve âşıklar arasında geçen Avezov buradan edindiği birikimi hazırlamış olduğu eserlerinde uygulamıştır. Hikmetli söz söyleyen hatip ve destancılar onun yakın ilgilendirmiş, konferans ve derslerinde hitabet üslubunun en güzel örneklerini vermiştir. Araştırmaları çevresinde söylenen türküler, şiirler, atasözleri ve nasihatler onun sanat ve düşünce dünyasının temelini oluşturur. Rus Coğrafya Araştırmaları Kurumu'nun Semey Bölgesi sorumlusu olan Avezov, Kazak folklorunun derlenmesi ve araştırılması konusunda büyük hizmetlerde bulunmuştur.

1924-1925 yıllarında Semey'de çıkan Tan dergisinin yöneticiliğini yapmış, halktan derlediği sözlü edebiyat ürünlerini burada yayımlamıştır. Muhtar Avezov Kazak folklorunun derleme, araştırma ve yayımlanması çalışmalanna 1920'li yılların başlarından itibaren başlar. Daha önce Abay Kunanbayev'in Semey civarında Beysanbay'dan derleyerek yazıya aldığı Kozı Körpeş - Bayan Suluv destanının Janak Beysanbay varyantını 1924 - 1925 yıllarında Kerey Uveyis adlı destancı şairden derler. Semey civarından derlediği bu destanı 1936 yılında bilimsel açıdan değerlendirerek yayımlar. Bu çalışma destanın ilk bilimsel baskısıdır. Eserde; destanda geçen yer, kişi adları, bilinmesi zor olan bazı kelime ve terimler, başka varyantlarda rastlanmayan hususlar diğer varyantlardan Janak - Beysanbay varyantının ayırıcı özellik ve nitelikleri, destanda şüpheli veya olmaması gereken yerler ile eksiklikler ayrı ayrı belirtilmiş, Janak varyantının eksik görülen kısımları Beysanbay varyantıyla tamamlanmış, tam bir nüsha elde edilmiştir.

Kazak folklorunun derlenmesinin Kazakların geleceği açısından bir sorumluluk olduğunun farkında olan Avezov; aydınları, öğretmen ve ilgilileri her ilde, ilçede, köy veya mevrada derleme ve araştırma yapmaya çağırmıştır. Onun bu çağrısı ilgi toplamış, sözlü geleneğe ait pek çok malzeme derlenmiştir. Derlenenler arasında daha

önce hiç derlenmemiş malzemeler de bulunmaktadır. Semeyli öğretmen Sadık Kasımanov'un 1941 yılında derleyip Avezov'a gönderdiği Baycuman destanı büyük öneme sahip destanlardan sadece biridir. Avezov hem kendi, hem de başka derlemeci veya araştırmacıların derlediği malzemeyi karşılaştırmış, değerlendirmiştir.

Kazak sözlü edebiyatına dair bilimsel çalışma veya değerlendirmeler yaptığı dönemlerde araştırmacının elinde halk edebiyatının bütün türlerine ait pek çok malzeme bulunduğu da bir gerçektir. O, bu çalışmaları yürütürken sadece halk kültürünün özellikle bozkırda yer alan tarihî materyalleriyle yetinmemiş, şehirlerden, fabrika işçilerinden de derlemeler yapmış, değerlendirmelerine parçaları birleştirerek bir bütünlük içerisinde bakmıştır. Araştırmacı gerek yalnız, gerekse Kazakistan Bilimler Akademisi Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün düzenlediği folklor alan araştırmalarına katılmış, Karağandı'dan işçiler arasından da derlemeler yapmış pek çok materyal toplamış, bu materyalleri daha sonra değerlendirmiştir. Bu çerçevede; Zar Jılatkan Zarlıkbay (Zar Ağlatan Zarlıkbay), Özgergen Ömir (Değişen Ömür), Mez Boladı Şemiyaz / Arkağa Gerbert Kankanğa (Şemiyaz Sevindi Gerbert Üzüldü) adlı hikâye veya jırlar derlediklerinden bazılarıdır. Araştırmacı Avezov'un derleyip değerlendirdiklerini sanatçı Avezov sanat endişesiyle de incelemiş, bunlardan aldığı ilhamla hikâyeler yazmış, görüşlerini dile getirmiştir.

Kazakistan'da bilimsel araştırmanın temellerini atan araştırmacılardan biri olan Avezov, Sovyet döneminde meydana getirilen atışmaların derlenmesine de ağırlık vermiş, yayımlanmasına öncülük etmiş, Kazak şairlerinin gözcüsü, organizatörü olmuştur. Kazak halkının sözlü kültür geleneğinin zenginliğini hem geçmiş, hem de yaşanan zamandan örnekler getirerek ispatlamıştır. Örnek verdiği materyallerin başında atışma geleneği yer alır.

Avezov, derlenerek Bilimler Akademisine gönderilen folklor malzemelerini Edebiyat ve Sanat Arşivine kaydını yaptırmadan önce de özel olarak incelemiştir. 1940' lı yıllarda gönderilen pek çok derleme metni üzerinde araştırmacının kırmızı kalemle kısa görüşleri bulunmaktadır. Atışma biçiminde söylenen ve Bilimler Akademisi'ne gönderilen Aymurzin Jemis'in Bay Men Baybişe (Zengin ile Birinci Hanım), Jaksıbay Jantöbetov'un Eki Koyşy (İki Koyuncu) adlı eserlerine "orta", Jelev men Bay Kızı (Jelev ile Zengin Kızı) adlı atışmaya ise "yaramaz" işareti koyduğu tespit edilmiştir.

Avezov'un araştırmaları arasında hikmetli "ŐeŐendik" sözler de yer alır. Gençlik yıllarında söz ũstatlarının, hatiplerin bu tũr hitap sözlerini dinlemiŐ, yazıya aktarmıştır. Bekmaĝanbet pen Beytanus Ayeldin Sır AŞa Sylesũvi (Bekmaĝanbet ile Beytanus Hanım'm Sırlı SyleŐmesi), Karavıl Kuttımbet Biydin Balaların Toksan Biydin Smaĝanı (Karavıl Kuttımbat Bey'in çocuklarının Doksan Bey Tarafından SmanıŐı), Baydalı Biydin Ayĝanımgıa Aytkanı (Baydalı Bey'in Ayĝanımgıa sylediĝi) Karavıl Etekbay Biy men Kanjıĝalı Sak-kulak Biy (Karavıl Etekbay Bey ile Kanjıĝalı Sakkulak Bey) derlediĝi hikmetli sözleridir. Bu sözlerin syleyicileri belli olsa da, Tũrkiye' deki aŐıkların ũrũnleri gibi, halk mahsulũ kabul edilmektedirler. Hitabet tarzında söylenen bu sözlerde halkın dũnya grũŐũ sanatlı ifade ile yansıtılır. Her szũn derin ve dũŐũndũrũcũ anlamı vardır. Bu sözlerde halk felsefesi yansıtılır. Avezov ŐeŐenlik sözler hakkında Şöyle diyor: "ŐeŐendik sözleri ũzellikle ataszũ ve deyim biçiminde toplamak derlenen bu tũr, malzemeyi söyleyeni belli diye ayırmadan halkın malı saymak, halk bilgeliĝinin kısa, görkemli ũrnekleri olarak dũŐũnmek gerekir" (Moldahanov, 1972: 171).

Muhtar Avezov'un halk kũltũrũ ile ilgili derleme, araştırmaları Kazak edebiyatı ve edebiyat tarihi için ũnemli ve vazgeçilmez kaynak olmuştur. 1930'dan başlamak ũzere hazırlanan pek çok ortaokul, lise veya ũniversite edebiyat kitaplarında onun derlemelerine yer verilmiştir. Kambar Batır, Kobılandı Batır destanlarından parçalar ile Jiyrenşe ŐeŐen, Koja Nasır (Nasreddin Hoca), Aldar Köse (Aldatan Köse) fıkraya veya hikyeleri edebiyat kitaplarında ũrnek olarak verilen szlũ edebiyat ũrũnleridir.

Folklorun derlenmesi, deĝerlendirilmesi ve derleme teknikleri ile ilgili bilgileri St. Petersburg'daki ũniversite ũĝrenimi sırasında tanınmış Tũrkologlardan alan Avezov, daha sonraki hayatında derlediĝi malzemeyi sistemli hale getirir, bunları yayımlayarak halkın hizmetine sunar. ilk araştırmalarını Semey'de çıkan Tan dergisi ile Taşkent'te çıkmakta olan olpan dergisinde yayımlar. Genç bilgin, olpan'da yayımlanan Kazak Adebietinin Kazirgi Deviri (Kazak Edebietinin aĝdaŐ Dönemi) adlı makalesinde Kazak halk edebiyatı ũzerinde durur. aĝdaŐ edebietin geleceĝi için halk edebiyatı ve Kazak edebî geleneĝinin bilinmesinin gerekliliĝini ifade eder.

Muhtar Avezov'un Kazak folkloru ile ilgili ilk bilimsel alıŐması Koblandı Batır makalesidir. Bu destan 19. yũzyıldan itibaren Rus bilginlerinin de ilgisini çekmiş,

özellikle Kazak, Karakalpak ve Özbek Türkleri başta olmak üzere diğer Orta Asya Türk halklarında bilinen ve geniş bir alanda yaygın olan bir destandır. Araştırmacının gençlik döneminde yazdığı bu çalışmasında destanın ideali olan birlik, dirlik motiflerine değinmesi, destanın ortaya çıkış tarihi ve sebebini belirtmesi Kazak folklor tarihinde bir yenilik olarak kabul edilmektedir. İki Çalışmanın yayımlandığı 1925 tarihi göz önüne alınırsa önemi daha iyi anlaşılır.

Avezov'un 1927 yılında Taşkent'te yayımlanan Edebiyat Tarihi adlı eseri Kazak sözlü edebiyatının sistemli bir biçimde değerlendirildiği araştırmaya dayalı ilk bilimsel çalışma olarak nitelendirilir. Kitap yayımlanıncaya kadar Kazak halk edebiyatının bir bütün olarak ele alındığı başka bir çalışma bulunmamaktadır. Eserde Kazak folkloru konusunda daha önce araştırma ve incelemeler yapan Radloff, Potanin, Velihanov, Alektorov vb. araştırmacıların da düşünceleri ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Araştırmacı, kendinden önceki araştırmacıların değinmediği meseleleri, ele almadığı konuları incelemiş, kitabına almıştır. Eserin diğer özelliği ise ele alınan konularla ilgili sınıflandırmanın dönemine göre niteliğidir.

Bu eserde; halk geleneğindeki hüznü ve dine bağlı türküler ve gelenekler (joktav, koştasuv, estirtüv, könül aytuv; navrız, jarapazan, alkış ve kargışlar, gelinin uğurlanması ve karşılanması) ile Ediğe, Kobılandı, Er Tarğm, Er Sayın, Şora Batır, Kambar Batır, Alpamıs Batır destanı, Kozı Kõnpeş - Bayan Suluv, Kız Jipek, Ayman-Şolpan gibi aşk hikâyelerine dayalı destanları Kenesan Navrızbay, İsatay- Mahambet Beket gibi tarihî destanlar ile masallar, atışmalar, hikmetli sözler ve âşıklık geleneği ayrı ayrı incelenmiş, örneklendirilmiştir. Muhtar Avezov bu çalışmasıyla Kazak halkının dünya görüşünü de yansıtmıştır. Eserin yayımlandığı tarihe kadar Kazak sözlü edebiyatının araştırılması, varyantlarının karşılaştırılması ve malzemenin sınıflandırılması konusunda belirli bir kural, kalıplaşmış bir unsur yoktur. Avezov zoru başarmış, yenilik getirmiştir. Eserde görülen bazı eksiklikler, onun konuyla ilgili ilk çalışma olması dolayısıyla kusur kabul edilmemektedir. Araştırmacı halk edebiyatı ürünlerini folklor olarak kabul etmektedir. Bu anlayış dönemin folklor anlayışıyla paralellik göstermektedir.

1930'lu yılların sonlarına doğru Kazak halk edebiyatını oluşturan türlerin terim adları ve sınıfları ön planda yer alan bir problem olarak tartışmaya açılmıştır. Bu çalışmalar

içerisinde Muhtar Avezov da vardır. Kazak halk edebiyatının sınıflandırılmasındaki payı her zaman takdir edilmektedir. Rus bilim adamı L.Sobolev ile Rusça olarak hazırladığı Kazak sözlü edebiyat tarihine ait değerlendirmeler, bilimsel açıdan Rusça olarak yayımlanmış ilk çalışmalar olarak nitelendirilir.

Kazak folkloristlerinin birlikte hazırladıkları Kazak Edebiyatı Tarihi (Almatı 1948, Akademiya Navık) bu alandaki boşluğu büyük ölçüde doldurmuştur. 1. Eserin I. cildi halk edebiyatına ayrılmıştır. Eser "Giriş"le birlikte 9 bölüme ayrılmıştır. Muhtar Avezov Başkanlığında gerçekleştirilen bu eserin 3. ve 6. Bölümü ile 5. Bölümünün iki alt başlığını Avezov yazmıştır. 3. Bölümde masallar yer alır. Avezov masalları olağanüstü, hayvan ve gerçekçi masallar olarak üç gruba ayırılmış, incelemiştir. Gerçekçi masalların da kendi arasında alt gruplara ayıran araştırmacı Kazak folklorunun fıkra tipleri olan Asan Kayğı, Aldar Köse, Jiyrenşe, Koja Nasır üzerinde durmuş ve değerlendirmiştir. Avezov'un kaleme aldığı Eserin 6. Bölümünde "atışmalar" yer alır. Burada atışmalar; geleneksel halk atışmaları, âşık atışmaları ve Sovyet dönemi âşıklarının atışmaları biçiminde üç gruba ayrılmıştır. Yazarın 5. Bölümde değerlendirdiği "Kozı Körpeş-Bayan Suluv" ve "Kız Jipek" destanları aşk destanları arasında yer almaktadır.

Muhtar Avezov'un sözlü edebiyat hakkındaki araştırmaları sadece Kazak folkloruyla sınırlı değildir. Türk dünyasını oluşturan halkların folklorunu da yakından izler, incelemelerde bulunur. Kırgızların dünyaca ünlü Manas destanı Avezov'un değerli çalışma ve incelemeleriyle gün yüzüne çıkmıştır. Manas destanının tanıtılmasında Avezov'un büyük payı vardır. Onun destanla bilimsel olarak ilk ilişkisi Taşkent yıllarına rastlar. Manas hakkındaki değerlendirmelerini özellikle Rusça yazar. Böylece destan hem Ruslara, hem Sovyetleri oluşturan diğer halk veya milletlere, hem de dünyaya tanıtımında etkili rol oynamıştır. Yazar araştırmalarında Sayakbay, Sağımbay, Keldibek, Balık, Tımbek gibi manasçıların varyantlarını kullanır. Manasçıların ustalığı, destanın dil özelliklerini, kahramanlarını, ideal dünyasını öne çıkarır. 1935 Aralık ayında Bişkek (Frunze)'de gerçekleştirilen I. Manas Sempozyumu'nda Manas'ı değerlendirerek Rusça ve Kırgızca Yayımlayan Muhtar Avezov'un çalışması bilimsel açıdan heyet tarafından birinci kabul edilmiş ve tanıtılmıştır. Avezov, 8 Haziran 1952 yılında Bişkek'te gerçekleştirilen II. Manas Sempozyumu'nda Manas hakkında önemli bilgi ve belgeler sunar. Manas

araştırmalarının üyesi olan araştırmacının katkısıyla 1958 yılında Manas destanı ilk defa Kırgızca olarak yayımlanır.

şokan Velihanov'dan sonra, Manas destanı hakkında ciddi araştırma yapan araştırmacıların başında Muhtar Avezov gelir. Avezov'un Taşkent'te Orta Asya Üniversitesi Doğu Dilleri ve Tarih Fakóltesi'ndeki asistanlık döneminde başlayan bu araştırmaları hayatının sonuna kadar devam eder.

1. 3. “Abay Jolu” Romanı Hakkında Genel Bilgi

Doğu ve Batı kültürünü içine sindiren, Kazak bozkır hayatının inceliklerini ve Kazakların yaşam biçiminden gelen düşünce derinliğini bilen Avezov'un yaratıcılığında, içinde doğduğu çevre gibi geniş ufuklar vardır. O, yazının kahramanıdır. Keşfeder, fetheder, derlediklerini insanlığın hizmetine sunar. Kazak kültürünün ansiklopedisi olarak nitelendirilen Abay Yolu romanı, onun sadece küçük çevrelere değil, geniş ufuklara seslenmesi ve onlara kendi ve Kazak dünyasını duyarmasının ifadesidir. Abay Yolu, Kazak destanı (epope) olarak nitelendirilir. Her destanın bir kahramanı vardır. Abay Yolu'nun kahramanı Abay'dır. Ancak Abay bir fikrin, idealin, çağdaşlığın, bilginin ifadesi olarak yer alır.

Destan kahramanlarının değişmez silahları vardır: Kılıç, kargı, kamçı vb. Abay Yolu'nda silâhlar değişmiştir. Bunlar; çağdaşlık, öğrenim, bilimsel bilgi ve gerçekliktir. Her iki kahramanın fonksiyonu birbirine benzemekte veya yakın düşmektedir: Halkı zorluklardan kurtarmak, sağlıklı bir gelecek sunmak, birliği ve dirliği sağlamak. Destanın meydana gelişinin temel sebeplerden biri içinde doğduğu toplumun bir acı yaşaması ve bu acıdan dersler alarak yeni başarılar elde edilmesidir. Abay Yolu, geçen zamanda bunu ifade eder. Avezov kahraman aracılığıyla düşüncelerini gerçekleştirir, doğru ve iyi olanları gösterir. Burada da hedef toplumun geleceğidir. Abay Yolu romanı Avezov adının ebediyen yaşamasını sağlayan ve onu “sönmeyen yıldızlardan” biri yapan dünya çapında bir eserdir.

Abay Yolu romanı dört ciltten oluşan ve destansı roman olarak nitelendirilen bir eserdir. Dört cildin birinci cildi 1942, ikinci cildi 1947 yılında "Abay"; üçüncü cildi 1950 yılında “Akın” (Şair)", dördüncü cildi ise 1952 yılında "Abay Jolu (Yolu)" adıyla yayımlanmıştır. Romanın bütün ciltleri 1956 yılında “Abay Jolu (Yolu)” adıyla çıkarılmıştır.

Avezov bu roman üzerinde nasıl çalıştığını şöyle anlatır: "Devrimden önceki yarım yüzyıllık Kazak halkının yaşantısını göstermek için Abay'ın kişiliğini oluşturmayı seçtim. Kahramanımın doğup büyüdüğü kasabadan olduğundan gençlik dönemlerinde Abay'ı iyi tanıyan zamandaşları, arkadaşları, dede ve nineler ile onun hakkında konuşma imkânı buldum. Abay'ın biyografisi hakkında doküman toplama işine özellikle 1930 yılından sonra giriştim. Abay hakkında onun zamanında yaşamış

kişilerin ağzından derlediklerim 1933 yılından itibaren basılıp yayınlanmaya başladı. Romanda bulunan şahsiyetler, boylar, aşiretler, tarihî mekânların hepsi gerçek adlarıdır. Romanda, unutulmuş oldukları azdır. Bütün kitaplarda halkın tarihî gelişme sürecini göstermeye çalıştım" (Avezov, 1950: 398-399). Buradan da anlaşılacağı gibi yazarın Abay üzerindeki bilinçli araştırmaları en az on yıl sürmüştür. Bunu önceki çalışmalarını da göz önüne alarak dile getirirsek bu sürenin yirmi yıldan az olmadığı anlaşılır. Bu roman yayımlanmaya kadar, Avezov da diğer Kazak aydınları gibi takip edilen, uzun süreli olmasa da gözaltına alınan yazarlardandır. 1930'lu yılların ortalarında yayımladığı Ayman ve Şolpan adlı piyesinde feodal veya ataeril sistemi idealize ettiği; 1940'larda yapılan Kazakların son Han'ı "Kenesar Kasımov'un Tarihteki Yeri ve Rolü" tartışmalarında Hanlığı övdüğü gerekçesiyle eleştirilmiş, suçlanmıştır. Onun hakkındaki bazı gerçekler Ahmet Baytursunov, Miijakıp Dulatov, Şakarım Kudayberdiyev, Jusupbek Aymatov, Alihan Bukeyhanov gibi Kazak yazarların eserleriyle ortaya çıkmıştır. O, dünya çapında bir sanatçıdır.

1960 yılında Paris'te düzenlenen kitap fuarında Luis Aragon'un kitaplarının yer aldığı sergi alanında Aragon'un eserleri yanında üç de çeviri eser vardır. Bunlar Çekoslovakyalı yazar Otçenaşeka'nın Romeo ve Julyet, Cengiz Aytmatov'un Cemile ve Avezov'un Abay Yolu'dur. Aragon'un her üç kitabın çevirisine bir önsözü vardır. Avezov için "çağımızın büyük yazarı" nitelemesi yapmaktadır. Abay Yolu romanı sadece Kazak edebiyatının değil, bütün Türk dünyası edebiyatının başarılı bir örneğidir. Bu eser dolayısıyla Avezov; 1949'da "Devlet", 1959'da "Lenin Ödülü" almıştır. Bu eser, yazar henüz hayatta iken İngilizce, Fransızca ve Almanca'ya çevrilmiş ve yayımlanmıştır. Eserin on'dan fazla dile çevrildiği bilinmektedir. Eserin değişik dillere çevrilmesiyle sadece Avezov değil, Kazak kültürü de tanınmış, büyüklüğü tescil edilmiştir.

Kazak kültürü, Kazakların ünlü şairi Abay, yazar Muhtar Avezov ve Avezov'un yazdığı Abay Yolu romanı birbirinin tamamlayıcısı olarak görülür. Bu alışveriş devamlı bir devinim içindedir ve kaynağını Kazak halkının yaşayış ve düşüncesinden almaktadır. Bunların tümü birbirinin yaratıcısı veya tanınmasının, temel sebebi olmuştur.

Kazak halkının binlerce yıllık kültür birikimi Abay'ı, Abay Avezov'u, Avezov Abay Yolu'nu yaratmış; Abay Yolu hem Kazak halkının düşünce ve yaşayış dünyasının dünyaca tanınmasına, hem de Abay ve Avezov'un sanat ve düşünce adamları olarak geleceğe kalmasına sebep olmuştur. Abay Yolu olmasa da Abay ve Avezov'un edebî değerleri bilinecekti, ancak bu çok geç tarihlerde gerçekleşebilirdi. Abay Yolu ile hem Abay, hem de eseri yazan Muhtar Avezov edebiyat tarihi içindeki yerini almıştır. Muhtar Avezov sanatçı yanı sıra 2. Abay olarak nitelendirilebilir. Kazak edebiyatının en büyük eseri sayılan Abay Yolu, Kazakların 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılın başlarındaki 50 yıllık hayatı ve toplumsal değişmelerinin ele alındığı büyük bir sanat eseridir. Abay Yolu, Kazak sosyal hayatının ansiklopedisidir. Eserde; Rus, Sovyetler Birliği'ni oluşturan tüm halklar ile diğer dış milletlerin kültür ve uygarlıkları, ünlü sanatçıları da ele alınmaktadır. Avezov, değerli bir halkbilimcidir. Araştırmalarında elde ettiği belge ve bulguyu, gözlediği olayları en ince ayrıntısına kadar tahlil etmiş, bunları hem diğer eserlerinde, hem de Abay Yolu romanında önemli ve vazgeçilemez bir malzeme olarak kullanmıştır.

Abay Yolu çağdaş Kazak destanı olarak nitelendirilir. Abayla ilgili bu eseri yazmak için yazar uzun yıllar pek çok materyal toplamış, uzun bir hazırlık dönemi yaşamıştır. Avezov da Abay gibi Kazakistan'ın Semey şehrinde doğmuştur. Abay'ın hemşehrisi, güçlü bir gözlemci, değerli bir halkbilim araştırmacısı olması Avezov'un Abay'ın çevresi ve ruh dünyasını tanıması ve onun düşüncelerinin tercümanı olması bakımından önemli bir etkidir. Yazarın Abay tipini seçmesi tesadüfi değildir. Yazar; Abay ve Abay'ın düşünce dünyasını verirken Abay tipi çerçevesinde kendi düşünce dünyasını da dış âleme yansıtmaktadır. Abay Yolu, Sovyet edebiyatındaki tarihî romanlardan, başkahramanının sanatçı kişiliği ve verdiği eserleri gösterilmesiyle ayrılır. Şairin toplum içindeki çalışkanlığı, şiirleriyle ayrılmaz bütünlüğü incelenir ve sosyal amacı gösterilir. Abay Yolu sadece Abay'ın ömrü, edebî yaratıcılığı hakkında yazılmış bir roman değildir. Romanda Abay'ın yaşadığı toplumun zıt görüşleri, halkın ahlâki değerleri, dilekleri, yönelimleri ve onun geleceği de organik birliktelik içinde gösterilmiştir.

Romanda ele alınan olaylar, 19. yüzyılın ikinci yarısına denk gelir. Bu zaman dilimi, Kazak halkının Rusya tarafından ekonomik, kültürel ve siyasî yönlerden sarıldığı dönemdir. Kazakistan'ın Rusya tarafından işgali birlik yapısını değiştirmiş, siyasî

gelişmeyi zorlamış, sosyal zıtlıklar artırmış, Kazak topraklarında yeni iç hesaplaşmaların başlamasına sebep olmuştur. Bu çerçevede yeni fikirler oluşmuştur. Abay gibi şahsiyetler; Batı'nın medeniyet, demokrasi gibi yeni fikirlerinin etkisi altında kalmaya başlamışlardır. Avezov, romanda Abay'ın yaşadığı devirdeki feodal yapıyı, Kazak topraklarındaki keskin sınıf mücadelelerini, sınıfsal çözümleri, Kazak halkının göçebe hayat tarzını, sosyal dengesizliği, bununla birlikte Batı medeniyetinin ileriye yönelik tesirlerini tam olarak ve açıkça gösterebilmiştir.

"Abay Yolu" romanında Kazak halkının 19. ve 20. yüzyıldaki sosyal hayatı belgelenmiştir. M. Avezov, bu zamanın gerçeklerini Kazak halkının büyük düşünürü, bilim adamı Abay etrafında toplayarak göstermiştir. Roman Abay'ın hayatı etrafında sunulsa da yazar, birbiriyle bağlantılı olayları kronolojik bir sırayla vermiştir. Şairin yaşadığı devrin sosyal özellikleriyle bu olaylar arasında bağlantılar kurmuştur. Yazar, Abay'ın ömründeki küçük-büyük olaylara takılıp kalmamış, 19. yüzyıl Kazak halkının sosyal hayatını, yeniyle eskinin birbirleriyle çatışmasını da vermiş, Abay'ın hayatı etrafındaki farklı olayları romanın amacı doğrultusunda seçerek kitabına almıştır. Kazakistan XIX. yüzyılın 2. yarısında tamamen Rusya'nın egemenliğine girmiştir. Bu durum Kazakistan bozkırındaki eski hayat ile yeni yapının çatışması demektir. Romanda bu devin gelişim süreci ele alınmış ve incelenmiştir.

Romanın konusunu oluşturan asıl mücadele iki toplumsal grup arasında geçmektedir: Abay ve onun destekleyen halk kesimi ile babası Kunanbay Bey ve onun etrafındakilerdir. Bu mücadelede oğul Abay, yeni oluşumu; baba Kunanbay ise geçmişi sembolize eder. Romandaki mevcut olaylar bu sisteme göre gelişmektedir. Abay başından sonuna kadar bu tartışmaya hümanist bir şekilde yaklaşmıştır. Abay, dağılmaya başlamış topluma karşı mücadele etmiş, Kazak birlik ve dirliğini, eğitimin önemini vurgulamıştır. Romanda Abay, Semey şehrinde, uzun zaman Rus dostları ile yaşar. Onlarla yaptığı uzun sohbetler sonunda iki ayrı Rusya'nın olduğunun farkına varır. Bunlar Çarlık Rusya'sı ve halk Rusya'sıdır. Abay, şehirden ayrıldıktan sonra bir köyde konaklar. Burada tanıştığı Darkenbay'la sohbet eder. Zor şartlar altında yaşayıp sıkıntı çekenlerin sadece Kazaklar olmadığını, Rusya'da da aynı durumda milyonlarca kişinin olduğunu öğrenir. Abay bunu zaman içinde görmüş ve değerlendirmiştir. Ruslar da zulme uğramakta, sömürülmektedirler. Bu bakımdan Kazak halkı ile benzerlikleri bulunmaktadır. Roman kahramanı Abay, bu gerçekleri

öğrendikten sonra kendini toplum hizmetine verir. Abay'ın toplum düşünceleri sadece her konuyu içeren sohbetleriyle değil, onun çeşitli meseleler karşısında aldığı tutum ve davranışlarıyla da verilir. Yazar, roman kahramanı Abay'ın kişiliği ile büyük Kazak şairi Abay'ın düşüncelerini romanın her safhasında gösterir. Abay'ın şiirleri ve nesir yazılarından sürekli yararlanır, roman kişilerinin veya kahramanı Abay'ın düşüncelerini verirken şair Abay'ın eserlerinden örnekler getirir. "Avezov, ömrünün büyük bir bölümünü Abay'ı tanımaya, Abay araştırmalarına vermiş, onun düşüncelerinin yayılmasına adanmıştır. Abay sanatı ve dünya görüşünü Kazakistan'da en iyi şekilde değerlendiren araştırmacı Avezov olmuştur." (Sahariyev, 1969: 15) Abay Yolu romanında sadece Abay'ın düşüncelerini değil, şiir sanatının gelişimini de kronolojik olarak takip etmek mümkündür.

Romanda Abay'ın düşünceleri doğrultusunda çizilmiş iki kahraman vardır: Derkenbay ve Bazaralı. Bu iki kahraman halkın temsilcileridir. Bunlar güçlülerden eziyet gören, ezilen yoksul kişilerdir. Derkenbay uzun zaman zengin akrabalarının yanında yaşamış bir yoksuldur. Fakat emeğinin değeri bilinmez. O da onların yanından ayrılıp emeğiyle geçinen halka katılır. Artık akrabaları kanından olanlar değil, düşüncelerini paylaştığı, hayatın zorluğunu birlikte göğüslediği kişilerdir. Halkla yaşayan kabile üyesi değil, halkın üyesidir. Avezov bununla yerleşik halkın birlikçi ve toplumcu yanını vurgular. Onlar pek çok durumda Abay'ın kendisine de, Bazaralı'ya da destek olmuşlardır. Göçebeliğin ağından kurtulamayan halka bakıldığında onların günlük yaşam tarzları, düşünceleri yerleşik hayata geçmiş halktan tamamen farklıdır. Şehirleşme eski toplumsal yapıya uygun değildir. Göçebe-feodal toplumdaki bu bölünmüşlük Kazaklar arasında bölünmelere yol açmıştır. Önemli olan köklerini göçebe yaşayış veya feodal sistemden alan kabilecilik değil, birleşmek, bütünleşmektir. Romanda Takecan, Iskak, Orazbay gibi vatan hayinlerinin yerleşik halka yaptıkları eziyetler de bu çerçevede verilir. Bunun sebebi göçebe-feodal toplumun ihanet eden ve sadist yöneticileri ile beylerinin yerleşik halkın ileride kendilerinin yönetiminden çıkacağını sezmeleri ve bunu engellemek için her çareyi mübah görmeleridir. Derkenbay yerleşik halkın sadece yol göstericisi değil, onların zengin beylere, üst sınıf temsilcilerine karşı isyanının, mücadelesinin de temsilcisidir. Derkenbay, toplum hayatındaki sosyal eşitsizliği kendi gözlemleriyle tespit etmiş, bunun sebepleri ve çözümlerini aklıyla bulmuştur. Heybetiyle bütün çevresini korkutan Kunanbay'dan da çekinmemiştir. O,

halka arka çıkmış, kim olursa olsun verdiği sözden geri dönmemiştir. Romanda Derkenbay gibi halkın nabzını tutan kişilerden birisi de Bazaralı'dır. O sadece dış görünüşle değil, aklıyla da göz doldurmuş, gönüllerde yer almıştır. Onun kimliğini ve akıllılığını sadece dostları değil, Kunanbay gibi düşmanlar da kabul ederler.

Romana konu olan eski ile yeni arasındaki büyük çatışmada gelişmeci yönde Abay ve arkadaşları; ona karşı olan grupta ise göçebe-feodal sistemi koruyan Kunanbay ve onun grubundaki Bekey, Maybasar, İzğutti, Takecan, Orazbay ve Azimbay bulunur.

Kunanbay kendi çevresinde de anlaşılmaz, memnuniyetsiz, güce tapan, kavgacı bir insan olarak tanınmaktadır. Kunanbay ve yandaşlarının her birinin amacı feodal toplum kurallarını, kendileri ve boylarının çıkarı için kullanmak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Kunanbay hükmetmeye ve zorbalığa temel olan feodal toplumun koruyucusu; sert mizaçlı, inatçı, feodal sistemin temsilcisidir. Çevresini korkuyla sindiren Kunanbay'ı, sadece Abay'ın başlattığı ilerici toplumsal düşünceyle ve dışarı atılabilir. Tobıktı boyunun lideri olan Kunanbay, hacca gideceği sırada önüne çıkan ve bütün kötülüklerini yüzüne vuran Derkenbay'a söyleyecek bir söz bulamaz. Derkenbay eskinin yok olması, yerine yeninin hâkim kılınmasının sembolüdür. Kitabın birinci cildinin sonunda Kunanbay bu gerçeği anlamış olur.

Romanın ikinci cildinin sonunda Kunanbay, öz oğlu Abay ile öz torunu Amir'e sırtını dönen, bedduadan başka çaresi kalmayan, Abay'ı dinlemekten kaçan, kapısını kapatıp yatağın içinde sessizce oturan yaşlı biri olarak tasvir edilir. Bu sadece Kunanbay'ın yaşlılığa boyun eğmesi ve kuvvetsizleşmesi değildir. Yazar, Kunanbay'ın yaşlılığı ile düşünceleri arasında bağ kurar. Yaşlanan veya eskiyen sadece Kunanbay değil, onun düşünceleridir. Yeni karşısında eskinin hükmü yok olur. Bu, Kunanbay ve onun çevresindekilerin koruduğu eski feodal ilişkilerin güçsüzleştiğinin bir ifadesidir. Kunanbay, merhametsizliği ve kötülüğü yüzünden çoğu zaman darbe alsa da buna rağmen o bunlardan ders almaz. Yazar, bu durumları göstermekle onun zamanının geçtiğinin, yerine yeni nesillerin gelmeye başladığını usta bir şekilde anlatır. Kunanbay Hac'dan dönüp geldikten sonra durumun değişmeye başladığını görür. Kendisini öldürmek için emir verdiği Amir'in, Abay tarafından korunması keyfini kaçırır, korkutur. Gerçekte de Kunanbay'ın vakti geçmiştir. O, artık yaşasa da yok gibidir. Zalim Kunanbay'ın Amir'i yok etmek için yaptığı girişim en son girişimidir;

muvaffak olamaz. Çaresiz kalan Kunanbay, Abay ile Amir'i tehdit eder. Bundan başka da Kunanbay'ın elinden hiçbir şey gelmez. Bu tehdit, yeni yetişmekte olan Abay ile Amir'i korkutmaz. Abay ile Kunanbay'ın arasındaki mücadele Abay'ın galibiyetiyle sonuçlanır. Fakat Abay, Kunanbay'ı yenmekle tam olarak galip gelmiş sayılmaz. Çünkü Kunanbay ölse de Takecan, İskak, Maybasar gibi onun mirasçıları ve onun yolundan gidenler bulunmaktadır. Onlarda, Kunanbay kadar olmasa da ikiyüzlülük, merhametsizlik ve kötü niyetlilik vardır. Kunanbay yok olsa da küçük Kunanbaylar onların yerini alır. Kardeşlerinin bu eskiden kalma âdetleri Abay'ı çok incitir. Kunanbay'ın mirasçılarının manevî bakımdan alçalmaya başladıklarını; halkın isteklerini anlamaktan, onlar için hizmet etmekten uzak ve yararsız olduklarını, açıkça ve inandırıcı bir şekilde verir. Yazarın fikrinde onlar eski âdetlere sarılarak günlük güce sahip olsa da yerini halkın dertlerini düşünen genç nesillere bırakacaktır. Bu günler uzak değildir.

Abay Yolu romanının 3. ve 4. ciltlerinde Abay'ın yeni dönemdeki hayatı, hizmetleri ve toplumsal hayatı yer almaktadır. Bu ciltlerde Kazak toplumunun tarihi, toplumsal ve ekonomik durumu ve sorunları daha geniş bir şekilde incelenir. Bu uzun mücadelenin tamamında Abay yoksulların, değişimin, halkın yanında yer alır. Fakat halkını yürekten seven bu büyük şair, adaletsizlik ve zulümden şikâyet eden, ondan yardım uman halkın talepleri karşısında da çaresizdir. Gerçek yaşayışında da Abay, çok düşünen, yeni düşünceler üreten bir kişidir. Bu düşünüş, duyuş ve heyecanlar sonunda çeşitli yazı ve şiirlerinde Kazakları aydınlatmayı, onların birlik olmasını şiar edinir. Romanın son cildinde Abay, Bazaralı ve Derkenbay arasındaki bağ öncekilerden daha da sıkıdır. Bu kişiler Kazak bozkırlarındaki sosyal oluşumun öncüleri olarak sunulur. Abay'ın 19. yüzyılın ikinci yansında Kazak Bozkırlarındaki ileriye yönelik düşünceleriyle, Bazaralı'nın amaçları aynıdır.

Bazaralı sürgün edilmiş, hapisyanede tanıştığı insanlardan yeni düşünceler edinmiş biridir. Bunun sonucu olarak beylere, zalimlere karşı durabilmektedir. Bazaralı'nın bu cesur davranışları, esarettteki halkı uyandırmış, harekete geçirmiştir.

Romanda aynı kaderi paylaşan Rus ve Kazak halkının dostluğuna da yer verilmiştir. Rus işçiler bazı yönetici veya zenginlerin Kazaklara yaptıkları zorbalıkları gördüklerinde tepkisiz kalmamışlardır. Yaşayışları aynı olan bu ayrı milletlerin

çocukları gerektiğinde birbirlerine destek verebilmekte, yardım edebilmektedir. Abay Yolu romanında Kazak edebiyatına realizm kavramı da girmiştir. Abay sadece akılcı değil, kendinden sonraki edebiyatçıların da ustası durumundadır. Romanın adının Abay Yolu olarak seçilmesi tesadüfi değildir. "Abay" aydınlığın sembolüdür. Bu yol gelecek nesil için de bir yol, bir ışıktır. Gerçekten Abay, hayatını Kazak halkının birliğine, bağımsızlığına adanmıştır. Romanın sonunda bu gerçeklik de vurgulanır. Abay, Rus şiiirinin temsilcisi Nekrasov ile tanışır. Düşünceleri bağımsızlık temasını işleyen Rus şiiirinin tanınmış şairi Nekrasov ile paralellik gösterir.

Romanın son cildinde halkın sosyal görüş ayrılıkları işlenmiştir. Yurdun zor durumu, Darmen ile Maken kız mücadelesinde, Orazbaylanın Köken yurdunu işgalini ayrı ayrı işlenmiştir. Abay artık kendi boyu Tobıktıyı aşmış, Kazak bozkırının temsilcisi olmuştur.

Abay'ın açtığı yoldan gidenler, giderek çoğalmıştır. Balağaz, Bazaralı, Karaşa, Kavmen, Abilğazı, Darkenbay gibiler geçmişte kalmıştır. Bugünküler ise Abdi, Abender, Seyit, Darmen ve benzerleridir. Yazar, halkın sanatını, hayatını en ince ayrıntılarıyla, nakış işler gibi anlatmıştır. Yazarın ustalığı kahramanın hayatında, duygu ve düşüncesinde, kişilerin kendi aralarındaki ilişkilerde, dünya görüşlerinin farklılığı tam anlamıyla görülmektedir.

Abay Yolu romanı sadece yazarın değil, Kazak edebiyatının gurur kaynağıdır. Bu roman pek çok yabancı dile çevrilmiştir. Abay Yolu adeta yazarın sanatçılık hayatının meyvelerinin toplandığı bir bahçedir. M. Avezov'un bu eseri sadece yazarın adını duyurmakla kalmamış, bununla birlikte Kazak halkının adını ve hayatını, geleneğini de dış dünyaya tanıtmıştır. "Romanın dünya medeniyetleri hâzinesinde ayrı bir yere sahip olduğunu söyleyen Aragon şöyle demektedir: Destansı Abay romanı 20. asrın en seçkin eserlerinden birisidir. O, kahramanlarıyla ve fikirleriyle dünyanın önüne geçmiştir. Avezov'u, nasıl belli bir kalıba sokmak mümkün değilse, onun için sadece 'Sovyet edebiyatının seçkin bir örneğidir' demek de yeterli değildir. Aşiretler arasında dinmeden devam eden kavgalara romanın birinci cildinde çok yer vermesi, genç Abay'ın kimin kim olduğunu bilmesine, buna bağlı olarak kendi fikirlerinin oluşmasına tesir etmiştir.

Abay, halkın geleceği yönünde ne kadar düşünüp büyük idealler peşinde koşsa da realist yazar onu ihtilalci seviyesine yükseltmez. Romanda Abay, sadece halkın derdini gören, eğitici biri olarak realist bir biçimde gösterilmiştir. Eğitim, Kazak toplumunun şartlarında birinci derecedeki önemli meselelerden biridir. O zamanki Kazak toplumundaki şartlar tam oluşmamıştır." (Sahariyev, 1969: 28). Romanın ikinci cildinde, geçen yüzyıldaki Kazaklar arasındaki zengin-fakir mücadelesi ve Abay'ın şair olarak tanınması açıkça gösterilir. Romanda Abay'ın şair olmasının alt zeminini, onun sebeplerini, hangi eserlerinin nasıl, ne şartlarda ortaya çıktığını görürüz. Abay; eserinin özünü, halkın hayatından, onların dilek, yönetim isteklerinden, mücadelelerinden yola çıkarak kaleme alır ve eserlerinde başarılı bir şekilde verir.

Şair Abay'ın eserlerinin olgunlaşmasında, gelişmesinde, halk edebiyatı ile Barlas ve Şuce gibi şairlerin tesirinin çok olduğu romanda gösterilir. Yazar, Abay'ın şairliğinin psikolojisini iyi bir biçimde açmayı başarmıştır. Eser vermenin manevî hazzına kapılıp şiirin iç sırlarını açık bir şekilde verir. Romandaki bu anlamlı anı yazar, 2. kitapta büyük bir başarı ile göstermiştir. Şiirin en önemli silah olduğunu Abay'ın bütün inancı ile sanat eserlerini okuyup öğrenmesi ile ifade edilir. Abay bunu Puşkin, Lermontov ve diğer klâsik yazarların eserlerinde bulur. Puşkin ve Lermontov'un eserlerini Kazakça'ya çevirir. Romanın üçüncü ve dördüncü ciltleri Abay hakkındadır. Şairin ömrünün son yılları, Kazak halkının tarihi ve hayatı bu ciltlerde işlenir. Romanda, Abay'ın hayatı, toplum için yaptıkları genişçe yer alır, şair üzerinde durulur. Romanda yazar, Abay'daki yeni vasıfları gösterir. Abay'ın etrafındaki hünerli ve çalışkan gençlerin varlığı şairin onları rehberi, yol göstericisi olduğu açıkça görülebilir.

Romanda Kazak kadınlarıyla ilgili her türlü iyi vasıfları taşıyan kadın kişilikler vardır. Gerçeği seven, yumuşak yürekli Abay'ın ninesi Zere; mütevazı ve akıllı annesi Ulcan'ın hayali okuyucuların gönlünde uzun bir süre yer alır. Ulcan'ın başından çok zorluklar geçmiştir. Kunanbay'ın kötü davranışı, onun başka kadınlar tarafından kıskanılarak aşağılanıp eğlenmeleri, sevdiği oğlu Abay'ın geleceği hakkındaki endişesi onu rahatsız ve üzgün bir kişiliğe büründürür. Akıllı ve sakin Ulcan, bu kötü durumu sabır göstererek yenmesini bilir. Kişiliğinde var olan insanîyet, insanlara iyilik yapma gibi özellikleri korur. Ulcan, sadece Abay'a bütün ömrünü adayan bir anne değildir. O, her şeyin ilerisini bilip yol gösteren akıl hocasıdır. Abay'ın gençliğinde Ulcan onu doğru yola yöneltir, büyüüp okumaya başladığında onun yardımcısı olur. Romanda

Zere ile Ulcan'ın kişilikleri birbirini tamamlamaktadır. Zere ile Ulcan sadece Abay'ın anneleri değil, bütün halkın annesi yerindedirler. Genel olarak aldığımızda Zere ile Ulcan'ın kişilikleri yazarın önemli bir buluşudur ve Kazak edebiyatındaki annelerin kişilikleri içinde en önemli yere sahiptir. Romanda geçen devirdeki Kazak kızlarının da akılda kalabilecek kişiliklerini bulabiliriz. Bu kişiliklerin içinden en önemlisi Toğcan'ın kişiliğidir. O, Abay'ın bütün ömrünün gülü, vazgeçemediği, temiz sevgisinin sembolüdür. Toğcan'ın temiz sevgisini, gerçekçi yüreğini yazar eserinde çok sevimli bir şekilde gösteriyor. Kazak toplumundaki âdetler Abay ile Toğcan'ın evlenmesini engeller. Bu âdetleri bozmak Abay'ın da elinden gelmemektedir. Fakat bu iki gencin birbirine olan temiz sevgisi, örnek bir sevgi sayılır. Abay'ın sevimli eşi Aygerim'in kişiliği, birçok açıdan Toğcan'ın kişiliğini çağrıştırır. Aygerim, Abay'a sadece hüneri ile değil, temiz sevgisi ile de eşittir. Sevgilisini yitiren Abay'a Aygerim, tekrar sevgi getirir. Onun için okuyucu, Aygerim'in kişiliğinde Toğcan'inkini görür. Toğcan'dan ayrıldığında kaybettiği sevgiyi Abay, Aygerim'de bulur, manevî dünyası kuvvetlenir. Fakat birbirini seven bu iki kişinin ayrıca bir trajedisi vardır. Aygerim, çok becerikli bir şairdir. Onun şiir yazmasına ağalar izin vermezler. Onun için Abay'a, sadece kendisinin geleceği için değil, Aygerim'in becerisi için de mücadele etmek düşer. Fakat bu hüneri yok etmek mümkün değildir. Aygerim'in koşuğunu (ağıtını) duyan gaddar, taş bağırlı Kunanbay'ın bile gözleri yaşarır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Abay Yolu romanı sadece destansı bir roman değildir. Abay Yolu Sadece Abay'ın yaşamını anlatmakla kalmaz. Kazak Kültürünü sosyolojik yönden de bize tanıtır. Romanın içinde geçen bütün çatışmalar sembolize edilmiştir. Karakterler Kazak toplumunun insan manzaralarını bize tanıtır. Esere sadece tek yönden bakılamaz. Abay Yolu romanı çok yönlü bir eserdir. Abay karakteri romanda karşımıza her türlü haksızlığa karşı duran bir kahraman, bir kurtarıcı görevini üstlenir. Romanda babası Kunanbay ve Irgızbay kendi uruğunun çıkarları için şeriatı kullanır. Bu şeriatı uygularken kaba kuvvete ve zorbalığa başvurmaktan çekinmezler. Boylar arası husumetlerde boy beylerinin kendileri değil halk tabanındaki insanların zarar gördüğünü roman bize açık ve net bir biçimde aktarır. İlk kitapta Kodar ve Kamka'ya idam cezasının verilmesi Abay'ın gerçekleri anlmasını ve haksızlıkları fark etmesine sebebiyet verir. Abay bu olaydan sonra, büyüdüğünde haklığa uğrayanların savunucusu olarak karşımıza çıkar. Kitapta Abay babasına ve aile büyüklerine karşı

gelir. Ancak bu kazak töresine aykırıdır. Büyükleri tarafından ayıplanır. Bu tema üzerinden roman bize Kazak bozkırında bir şeylerin değişmeye başladığını eski-yeni çatışmasını aktarır. Aynı zamanda nesiller arası çatışmayı göstermesi bakımından da önemlidir. Abay'ın haksızlığa uğrayanları savunmasının bir örneği de Bazaralı ile Takecan arasındaki çatışmadır. Abay bu kısımda Bazaralı'yı ele vermemiştir. Ayrıca Eralı'ya seçim için gelen Çarlık memuru Köşkin'in yaptıklarına karşı çıkar. Bu hadiseden sonra tutuklanır. Abay sorgu için getirildiği şehirde Çarlık bürokratlarının Kazak bucak beyleriyle iş birliği içinde olduğunu anlar. Bu yöneticiler rüşvet alırlar. Aynı zamanda da vergileri yoksul insanlardan alırlar. Bu Kazak bozkırlarındaki bu zulüm açıkça anlatılmıştır. (Erdem, 2001: 21)

Kazak bozkırındaki eğitim sistemine de değinen Abay Yolu zengin Kazak ailelerinin çocuklarını kafir olmamaları için Rus okullarına yollamadıklarını belirtmiştir. Abay il yönetiminin ilçelere tahsis ettiği öğrenim bursu verildiğini öğrendikten sonra birkaç yoksul aile çocuğunu ve yetimi Kırgız-Rus (Kazak-Rus) okullarına yazdırmıştır. Abay romanın bu kısmında Kazak toplumunun en büyük sorununun bilgisizlik olduğunu kavramıştır. O, eğitimini yarıda bırakmış ancak öğrenme aşkıyla kendini yetiştiren Abay, halkın tek kurtuluş yolunun sanat, bilim ve eğitimden geçtiğini düşünür. Kazak çocuklarının okumaları gerektiğini düşünür. Ancak memur veya yönetici olma düşüncesiyle değil halka hizmet vermeleri için okumaları gerektiğine inanır. Daha sonra topladığı meclislerde bu düşüncelerini halka aktarır. Abay batılı bir insan tipini yansıtır. Burada ise okutmaktan kastı ise Rusça okumaktır.

Abay Yolunda okuma sevgisine çok önem verilir. Romanın ana karakteri Abay, çevresindekilere, özellikle de gençlere kendi çocuklarına okuma sevgisi aşılayarak onların eğitimlerine büyük katkıda bulunmaktadır. Abay, Rusça öğrenip Rus edebiyatıyla ilgilendikçe bilim ve sanatın bir milletin hayatında ne kadar önemli olduğunu daha iyi anlamaya başlar. Romanda Abay Rus eğitiminin sistematiğini savunsa da o, doğu edebiyatından Babür, Nevaî, Allayar, Firdevsî, Nizamî, gibi doğu edebiyatının incilerini de okur. Kısaca Abay Yolunda benimsenen eğitim anlayışı Rus eğitim sistemi ve Rusça'nın öğretilmesidir. (Duisebayeva, 2008: 353-354)

Sosyolojik yapıyı gösteren en önemli yapılardan biri de ailedir. Romanın ilk parçasında anlatılan Abay'ın çocuğunu ele alabiliriz. Abay'a göre çocuk hem anneyi

hem de babayı örnek alarak büyür. Babası Abay'ın yanında kalmasını yönetimin inceliklerini öğrenmesini yeni insanlarla tanışmasını ister. Ancak Abay o yaşlarda Annesi ve ninesine gitmek ister. Bunun üzerine babasından azar işitir. Abay'ın annesi Ujan Kunanba'ın ikinci eşidir. Romanda Ujan kuma arası çıkan çatışmalardan rahatsızdır. Bu sebeple Abay'a kuma anlayışının kötü olduğunu öğütler. Ujan çocuk eğitiminde tam bir eğitici görevini üstlenmektedir. Abay, çocukluğunda önce ninesinin, sonra annesinin anlattığı masal, destan, rivayet ve halk hikâyelerini hayranlıkla dinlemiştir. Ninesi ona çoğunlukla masallar ve kendi hayatının bazı hatıralarını anlatmıştır. Annesi ise daha çok manzum eserler aktarmıştır. Abay'ın ninesi Zere, aynı zamanda da Tobıktı boyunun anasıdır. Zere, ağırbaşlı ve sakin bir insandır. O, çok sık öfkelenmez. Ama bazen kızdığı anlarda, çok sert davranabilmektedir. Abay'ın okumaya verdiği öneme dikkat etmiş ve ona bu arzusundan vazgeçmemesi gerektiğini öğütlemiştir. Burada yine okuma sevgisi ninesi aracılığıyla işlenmiştir.

Abay Yoluromanında din konusu, Müslüman din adamlarının olumsuz özellikleri, Müslümanlar birliği (İttifak-ı İslam) fikri, Kazakların günlük hayatındaki batıl inançlar ve Çarlık Rusyasının yerli halkı Hıristiyanlaştırma politikası, misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde ele alınır. Romanın bünyesinde genel olarak din adamları olumsuz niteliklerle anlatılır. Din adamları dini kullanmaktadırlar. Bunlardan farklı olarak sadece Sarmolla farklıdır. Din adamlarının bir başka olumsuz özelliği meslektaşlarına haset duymalarıdır. Halife, işan, imam vb. birbirini kıskanmaktadırlar. Birinin gözü diğerinin kazancındadır. Ayrıca, din adamlarının halka yaklaşımı da olumsuzdur. Onlara göre halk cahildir. Hatta Samurat ve Şeribcan gibi din adamları bunu dile de getirirler. Onlara göre cemaat birinin sözünden çok çabuk etkilenir. Semey'deki veba salgını, din adamlarının menfaat düşkünü olduklarını gösteren bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu salgınının anlatıldığı kısımda, bazı din adamlarının veba salgınına önlemek için gerekli tedbirleri almamaları eleştirilir. Vebadan korunmak için öncelikle kalabalıktan kaçınmak gerekmektedir. Bu din adamları cenaze gibi büyük kalabalığın toplanmasına sebep olan merasimleri çok az insanla gerçekleştirerek salgına karşı önlemlenirlerdi. Hâlbuki kimi din adamları cenaze sayısının artmasını istemektedir. Çünkü cenaze onlar için kazanç kaynağıdır. Ayrıca Abay müslümanların tek bir din adamına bağlı olmalarına da karşıdır. Din adamlarının

cahil olduğunu örneklerle insanlara anlatır. Aynı zamanda din adamlarının her fırsatta halkı birbirine düşürme peşinde olduklarını söyler. (Duisbayeva, 2008: 359-360)

Abay Yolu romanında eğitimden sonra önemli bir yere sahip olan tema, çalışmadır. Eserin başkahramanı Abay, yerleşik hayata geçmiş ve çiftçilikle uğraşan yoksul Kazakları takdir eder. Çünkü onlar kimseye muhtaç olmadan kendi emekleriyle geçinmektedirler. O, böyle yoksulları yeri geldiğinde hep koruyup kollamaktadır.

Abay Yolu romanında anlatılan sanayileşmenin hızla artmasına bundan dolayı boş Kazak arazilerine yerleştirilen Rus köylülerinden bahsedilmektedir. Çarlık yönetimi hayvancılık için gereken verimli arazilere el koymuştur ve bu topraklara Rusları yerleştirmiştir. Azalan bu topraklar yüzünden halk kıtlık çekmektedir. Bucak beylerinin arasındaki kavgaların sebebini oluşturur. Hatta Kodar'ın idam edilmesinde Kunanbay'ın asıl amacı onun otlagını ele geçirmek istemesidir. Kunanbay ve etrafındaki bazı boy beyleri, rüşvet vererek aldıkları “fetva”yı ve kuvvetleri ile itibarlarını kullanarak Kodar'ı ve gelini Kamka'yı idam ederler. Romanda kıtlıklar sık sık yaşanmaktadır. Bu kıtlıkların sık olaması insanları suça iten bir faktör olarak değerlendirilmiştir. Rusya'daki gibi büyük fabrikalar olmadığı için halk geçim sıkıntısı çekmektedir. (Duisbayeva, 2008: 367-368)

Romanda yönetimdeki sıkıntılara da büyük bir yer verilmiştir. Rus yöneticilerin vergi tahsili ve seçimden yararlanarak halkı sömürmeleri, boylar arasındaki ve otlak paylaşımına dayalı çatışmalar, rüşvetçilik ve mevki hırsı gibi meseleleri, yönetimdeki aksaklıklar başlığı altında toplamak mümkündür. Yönetimdeki en küçük yapı taşlarına kadar inilmiş ve sistemsiz yanlılıklar açıkça gösterilmiştir. Kazak boy beylerinin ve şehirdeki yöneticilerin iş birliği içinde olduğu anlatılır. Rüşvet hakkında Abay'ın görüşlerine yer verilir. (Erdem, 2001: 22-23)

Abay Yolu romanı sanatsal erginlik ve maharetlerinin çok türlü olduğu bakımdan Kazak edebiyatında en önemli bir yere sahiptir. Abay Yolu, kelimenin tam anlamıyla Kazak halkının romanıdır. Tasvirler yazar tarafından beceri ile aktarılır. O, maharetini kahramanın sadece dış görünüşüne değil, onun manevî dünyasını açmak için de kullanır. Kahramanın dış görünüşü, Muhtar Avezov tarafından daima onun iç görünüşüne bağlı olarak verilir. Yazar tarafından portre tasvirleri değişik biçimlerde kullanılır. Herhangi bir zamanda kahramanı hemen tasvir ederse de, bazen de o kişinin

bir olaya katılması vasıtasıyla verir. Avezov'un büyük becerisi kahramanlarının her birine, kendine has dil özelliklerini vermesinden de anlaşılır. Kahramanın tavrı sadece onun kendine has özelliğini değil, aynı zamanda bakış açısını, tecrübesini verebilmenin aracı olarak da kullanılır.

Yazar, nesirlerinde karşılıklı konuşmayı çok kullanmasa da romandaki diyaloglar onun bu konuda da usta olduğunu gösterir. Peyzajı vermede de aynı şekilde ustadır. Yazar, peyzajı çoğunlukla vermek istediği düşünceyi genişletmek amacıyla kullanır. Roman ayrıca kompozisyon bütünlüğü, konunun dinamikliği bakımından da değerlidir.

Abay Yolu romanı birçok dile çevrilerek dünyada Kazak edebiyatını temsil etmektedir. Arnavutça, İngilizce, Arapça, Bulgarca, Norveççe, Lehçe, Macarca, Romence, Vietnamca, Romence, Hollandaca, Yunanca, Slovakça, İspanyolca, Korece, Fransızca, Moğolca, Almanca, Çekçe, Ermenice, Ukraynaca, Letonca, Estonca, Litvanca, Moldovca, Tacikçe, Azerbaycan Türkçesi, Tatar Türkçesi, Özbek Türkçesi, Uygur Türkçesi, Yakut Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Başkurt Türkçesi gibi dillere çevrilmiştir. (Aşa, 1997: 58-59-60).

2. Kazak Türkçesi ve Diğer Türk Lehçelerinde *tur, jür, otır, jatır* Kalıp Fiilleri

2. 1. *tur, jür, otır, jatır* Fiilleri ve Bunların Diğer Fiillerden Özellikleri

Birçok Türk lehçelerinde hem temel fiil hem de yardımcı fiil olarak kullanılan *tur, jür, otır, jatır* unsurlarının özel kullanılışları mevcuttur. Ayrıca bu dört fiil Kazak Türkçesinde “kalıp fiiller” olarak tanımlanmaktadır (Iskakov,1991: 260-261). Kazak filoloğu Kudaybergen Jubanov ise bu fiiller için “kömekşi tötense (fiil)” terimini kullanmıştır (Jubanov, 1996: 352).

Kalıp fiillerinin önemli özelliği şimdiki zamanın bir tipini yapar. Bu zamanı tam olarak izah edebilmemiz için, Kazak Türkçesinde hem temel fiil, hem de yardımcı fiil olarak kullanılan *tur, jür, otır, jatır* unsurlarının durumunu açığa kavuşturması gerekmektedir.

Dilek Ergönenç Akbaba'nın belirttiği gibi, bu dört kalıp fiilin bazı ortak özellikleri var ve bu fiillerin dördü de hareketin oluş veya yapılış şeklini, hangi kalıpta meydana geldiğini tasvir ederler. Bu meydana geliş dört fiilde de bir süreç içinde gerçekleşir;

hareketin veya oluşun devamlı yapıldığını ifade eder. Süreklilik; uzun süreli, kısa süreli, tekrarlanarak veya gittikçe daha çok gelişerek gibi çeşitli şekillerde olabilmektedir. (Ergönenç Akbaba, 2011: 126).

Aslında bu dört fiilin birbirine benzeyen ve onları diğer fiillerden ayıran özellikleri vardır. Bu ortak özellikler genellikle morfolojik kullanımlarda olur:

1. Bu dört fiil tek başına kullanıldığında üç şahısta da çekimlenebilir, diğer fiillerde ise bu özellik yoktur.
2. Bu dört fiilin kökü iki değişik anlama sahiptir: a) I. şahıs, gelecek zaman, b) III. şahıs, şimdiki zaman. Bu özellik diğer fiillerde bulunmamaktadır. Onların kökleri sadece gelecek zamanın II. şahsında çekimlenir.
3. Bu dört fiilin köklerine şahıs ekleri doğrudan eklenerek (*jatur* yapısı hariç) isimler gibi çekimlenir. Diğer fiillerde ise bu nitelik yoktur (Qordabayev, 1953: 84).

Bu fiiller (*jatur* yapısı hariç) günlük yaşamdaki kullanılışı bakımından birbirinden ayrılan özellikleri vardır. Yani bu fiiller tek başına kullanıldığında da ayrı ayrı bir anlamlara sahiptir.

tur-

1. durmak, dikilmek;

Ол жаңа қонақтарын сол арада, далада тұрып, ұлдарымен таныстырды *O şimdi misafirlerini dışarıdayken oğullarıyla tanıştırdı* (Ä. Tarazi, Asuv).

Ол шыға жүгірген бойымен шарбақта тұрған атына барып қарғып мінді – *O çıkar çıkmaz koşarak çitta bağlı olan atına gidip hızlıca bindi* (Ä. Äbişev, Tereñ Tamır).

2. kalkmak, ayağa kalkmak;

Өңгіме осы араға келгенде, Қатира орнынан тұрып қоштаса бастады – *Hikaye bu noktaya geldiğinde Katira yerinden kalkıp vedalaşmaya başladı* (Q. Jumadilov, Qazdar).

Абай орнынан шапшаң тұрып, шешесіне көрпе салды – *Abay yerinden hızlıca kalkıp ninesine minder serdi* (M. Ävezov, Abay Jolı).

3. (bir yerde) yaşamak, oturmak, ikamet etmek, kalmak, mekân edinmek;

Енді Павел Николаевич әйелінің тұрған қаласы, өзінің туған жері – Петербургке көшуге бел байлады – *Şimdi Pavel Nikolayeviç eşinin yaşadığı şehri, kendi doğum yeri St. Petersburg'a taşınmaya karar verdi* (I. Есенберлин, Қатерлі өткел).

Бұл баланы жаңа туған кезінде перзент үні тұсаған жан мұратын Афрасиабтың ар жағында тұратын нағашысы бауырына басқан-ды – *Evlət sesini hayal ettiği an bu çocuğu yeni doğduğu zaman Afrasyab'ın öbür tarafında yaşayan dayısı bağrına basmıştı* (M. Şahanov, Ğasır Ayrığındaғы Sırlasuv).

4. uykudan uyanmak, kalkmak;

Мен Москваға барған сайын таңғы сағат алтыда тұрамын – *Ben Moskova'ya her gittiğimde saat altıda kalkıyorum* (S. Mävlenov, Jer Näri).

Сол күні ертеңіне орнымнан тұрсам, әкем үйде жоқ болып шығады – *O gün erkenden kalktığımda baba evde yokmuş* (Ö.Turmanjanov, Adam).

5. teşkil etmek, oluşturmak, düzölmek;

Бұл ұрық та алғашқы сабақ, алғашқы жапырақ және бірнеше тұқым жұрнақтарынан тұрады – *Bu tohum ise ilk filiz, ilk yaprak ve birkaç tohum parçalarından oluşur* (T.Musaqulov, Botanika).

Біздің Жер мен Күндегі заттар қандай химиялық элементтерден тұратын болса, жұлдыздағы заттар да сондай элементтерден тұрады – *Bizim Yeryüzü ve Güneşte bulunan maddeler hangi kimyasal elementlerden oluşuyorsa yıldızlardaki maddeler de aynı elementlerden oluşur* (H.Äbişulı, Halıq Astron).

6. (işe) girmek, başlamak, alınmak;

Жұмысқа тұрсам ақша табар едім, ақша тапсам қарным ашпас еді деп ойлайды – *İşi girsem para kazanırdım, para kazanırsam karnım aç olmaz idi diye düşündü* (M. Düysenov, Meуman).

Складқа тұр деп мен ақыл беріп едім ғой, мені тыңдасаң өлмейсің – *Depoda çalış, diye ben akıl vermiştim, beni dinlesen ölmezsin* (S.Jünisov, Japandaғы Jalğız Üy).

7. beklemek, durmak;

Ескендір мұны көріп аз тұрады, Хақимді аулақ жерге шақырады – *İskander bunu görünce biraz bekledi, Bilgeyi تنها bir yere çağırды* (Abay Qunanbayev, Eskendir).

8. olmak, mevcut olmak (QATS 14, 2011: 428; Коç-Bayniyazov, 2012: 652).

Әр сөзінде от тұратын, Елге таңдай қақтыратын, ғажабы да, азабы да орасан жұрттан асқан ақыл берем қаласаң? – *Her sözünde heyecan bulunan, İnsanları hayran bırakan, Azabı da büyük, herkeste olmayan akıl vereceğim istersen* (М. Şahanov, Ğasır Аyrıғындағы Сıрласув)

otur-

1. oturmak, çökmek, konmak;

Сөйле, тілім, шешіліп осындайда, Құрбылармен бір жерге қосылғанда Отырмассың үнемі төрде бүйтіп, Еріксіз-ақ қоярсың тосылғанда – *Söyle, dilim çözüлүp böyle durumlarda, Akranlarla bir araya geldiğinde, Oturamazsın her zaman baş köşede böyle, İstemedен duracaksın duraksadığında* (М. Dulatov, Eserleri)

Өзгеге жөн көрсетіп, бастау түгіл, Әлі бар отырарлықтай жай ғана өзі – *Başkasını yönlendirmeyi ve yönetmeyi bırak, Gücü vardır ki yavaşça kendisi oturabilecek kadar* (А. Baytursinov, Eserleri).

2. başlamak, girişmek

Мақала жазуға отырды – (QATS 12, 2011: 53).

3. yerleşmek, mekân edinmek;

Осы елге жақын отырған көршісіміз – *Bu obaya yakın olan komşuyuz* (М.Ävezov, Abay Jolı).

Қармақ сап, қақпанменен киік аулап, Отырды осы арада алпыс үймен – *Olta atıp, kapanla geyik avlayıp, Burada altmış çadırla yaşadı* (М.Ävezov, Abay Jolı).

4. takılmak, konmak;

Мамағаштың басында кептер отыр, Ұшайын деп қанатын ептеп отыр – *Büyük bir ağacın başında güvercin duruyor, Uçmak için kanadını açıp hazırlanıyor* (Folklor).

5. binmek, oturmak;

Соғыста танкі айдағам, ал ауылға келгесін тракторға отырдым, жер жырттым – *Savaşta tank sürdüm, köye geldiğimde ise traktör bindim, çift sürdüm* (“Jüldız” dergisi).

6. mec. hapis yatmak;

Түрмеде отырған революционерлердің сырттағы күреспен, жұртшылықпен байланысы байқалмайды – *Hapiste yattığımda devrimcilerin dışarıdaki mücadeleyle, milletle ilişkisi göze çarpmaz* (M. Qaratayev, Tuğan Ädebiyet).

Ақмолла қашқын солдат ретінде айыпталып, 1863-1871 жылдары Троицкіде отырды – *Akmolla asker kaçağı olarak suçlanarak 1863-1871 yıllarında Trotski’de yattı* (B. Kenjebayev).

7. *mec. eli kolu bağlı kalmak, hiçbir yararamamak* (QATS 12, 2011: 53; Коç-Bayniyazov, 2012: 498).

jür-

1. gitmek, yürümek;

Ол жай жүрсе, жұрт та жай, Ол желсе, жұрт желеді – *O bir şeye karışmazsa, insanlar da rahat, O koşarsa, insanlar da koşar* (Abay, Eserleri).

Олар селоның шығысына қарай жүріп келеді – *Onlar köyün doğusuna doğru gidiyor* (M. İmanjanov, Tanıs Qız).

2. hareket etmek, çalışmak;

Келген соң көктем күлімдеп, трактор жүрді гүрілдеп – *Bahar geldikten sonra gülümseyip, Traktör gürüldeyerek çalışır* (K. Äzirbayev, , Eserleri).

3. yola çıkmak, bir tarafa yönelmek;

Сол әскер суды өрлеп талай жүрді, Судың басы бір құзар шатқа кірді, Судың басы бір құзар шатқа кірді, Шаттың аузын бекіткен алтын қорған, Қақпасы бекітулі, көзі көрді – *O asker suyun kenarından ilerledi, Pınar başı bir dağa girdi, dağın ağızını kapatan büyük altından bir kale, Kapısı kapalı olduğunu gördü* (Abay, Eserleri).

Зылиқаны ала алмай, Сұмның іші күйеді, Жолдасымен екеуі, Еліне қарай жүреді – *Züleyha’ya evlenemeyip, Zalimin içi yandı, Arkadaşıyla ikisi, memleketine doğru gitti* (O.Şipin, Dastan).

4. makine veya aletler işe yarar durumda olmak veya işlemekte bulunmak;

Жәшік сумен ағып келіп, бір шалдың диірменнің кіндігіне оралып, диірмен жүрмей қалады – *Koli suyla akarak gelip bir ihtiyarın değirmenin göbeğine sarılıp, değirmen hareketsiz kalmış* (Qazaq Masalları).

Қабырға сағат сыртылдап жүріп тұр – *Duvar saati tik tak ediyor* (“Leninşil Jas” Gazetesi).

5. (satranç, iskambil vb. oyunlarda) hamleyi atmak;

Доктор атты екінші жүрді – *Doktor atı ikinci defa oynadı* (Т. Әbdikov, Күз).

6. yaşamak, varlığını sürdürmek;

Көп жүрмес жеңісқойлық әлі-ақ тозар, Жаңғырар жеңсік құмар жатқа қозар. Күнде көрген бір беттен көңіл қайтар, Қылт еткізбес қылықты тамыршы озар – *Çok sürmez hoppalık çok uzamadan geçer, Canlanır gereksiz düşkünlük başkasına bulaşır. Her gün gördüğün bir şeyden gönül vazgeçer, Gizemli duyguyu sezen kişi anlar* Abay, Eserleri).

7. *mec.* dost olmak, flört etmek, çıkmak;

- Әй, Мәкіш, болды ғой енді. – Болмайды, болмайды Мені сүйріктей етіп үйде ұстап отырып, үстімнен біреулермен жүресің! – *Ey, Makış, bitti ki şimdi. – Olmaz, olmaz. Beni zavallı gibi evde kapatıp, benim üzerimden birileriyle flört ediyorsun* E.Dombayev, Ol Osınday Adam).

Арақ ішпейді, шылым тартпайды, қыздармен жүрмейді, - деп кекеп, айғай салды – *İçki içmez, sigara içmez, kızlarla flört etmez, - diye dalga geçip, bağırmaya başladı* (Z.Şaşkin, Ömir Tınısı).

8. etki yapmak, işlemek (QATS 6, 2007: 630; Коқ-Бауниязов, 2012: 222).

Оған Құдай тағала айтып па, көптен қалмасаң болады деп, көпке қахарым жүрмейді деп – *Ona Yüce Allah söylemiş mi, milletten geri kalmazsan olur diye, herkese emrim geçmez diye* (Abay, Eserleri).

Kazak Türkçesinde bu dört fiil kullanılışı bakımından iki gruba ayrılmaktadır:

Birinci grubu *jatır* ve *tur* fiilleri oluşturmaktadır. Bu ikisi canlı nesnelерin de, cansız nesnelерin de durumunu bildirmek için kullanılabilir. Örnekler:

Шапқыншылар кеткен беттерден ондаған, жиырмалаған аттылар лек-лек желе жортып келе жатыр.

Yağmacular gittiği taraftan on yirmi kadar atlı sıra sıra hızla geliyorlar (I: 80).

Қатты кеткен күйменің шұбыра бұралған шаңы ішінен шылдыраған қоңырау көпке шейін ойнай, сөйлей бара жатыр.

Süratli giden faytonun kıvrım kıvrım göğe yükselen tozu dumanı içinden çingirdayan çingirak sesi uzun zaman boyunca çalarak ilerliyor. (II: 26)

Бұның сөзін қазақшалап тұрған қысық көз, шолақ мұрын, семізше тілмаш екі аяғынан тік тұр.

Bunun sözünü Kazakçaya çeviren çekik gözlü, basık burunlu, toplu çevirmen iki ayağı üzerinde duruyor (II: 160).

Қонақ үйде, дөңгелек үстел үстінде қызғылт, күңгірт бас сәулесі бар тас шам жанып тұр.

Misafir odasında yuvarlak masa üzerinde loş ışıklı taş kandil yanıyordu (I: 17)

İkinci grupta ise *jür* ve *otur* fiilleri bulunmaktadır. Bu iki fiil ancak canlı nesnelere ilgili durumları bildirmek için kullanılır. Örnekler:

Сүйіндік пен Қарабас аттардың маңында жүр.

Süyindik ile Karabas atların yanında geziniyorlar.

(I: 147)

Абай жігіттері: Жиренше, Ербол, Базаралы, Мырзахандар да сол қонақ тосушылардың тобында жүр.

Abay'ın adamları: Cirenşe, Erbol, Bazaralı, Mirzahanlar da o misafirleri karşılayacak grubun içinde yer almaktadır.

(I: 257)

Абайдың молдасы және мешіттің имамы Ахмет Ризаның үйін сұрап алып, артынан Абайға «молданың үйіне ертіп жүр» деп, бұны бірге де ала барған.
Abay'ın hocası ve camiinin imamı Ahmet Rıza'nın evini sorup öğrenmiş, ardından Abay'a "Beni Molla'nın evine götür" der ve onu birlikte götürmüş.

(I: 24)

Шыңғыс жаққа қараған терезенің алдында қос тізерлеп, екі шынтағын терезенің алдына салып, иегін қолдарының үстіне қойып Абай отыр.

Abay, Çingis Dağına bakan pencerenin önünde dizleri üzerine çökmüş, iki dirseğini pencerenin önüne dayayıp çenesini avucunun içine almış şekilde

oturuyor.

(I, 89)

Жақын жерде, жолдың сол жағында, көгалды бұлақ басында жеті-сегіз үйлі қоңырқай ауыл отыр екен.

Yakın mesafede, yolun sol tarafında ve çevresi ot kaplı pınar başında yedi sekiz kadar gösterişsiz oba duruyordu.

(II: 31).

Ancak *jür* ile *otur* fiilleri aynı grupta bulunmasına rağmen kullanılışı bakımından aynı değildir. *Otur* fiilini *jür* fiiliyle karşılaştırdığımızda insanın hareketi ve durumunu bildirmek için daha çok *otur* fiili kullanılır.

Jür ile *jatır* fiilleri diğer kalıp fiiller gibi cümleye zaman anlamı katmasına rağmen bunların kendilerine has özellikleri vardır. *Jür* ile *jatır* fiilleri konuşma sırasında gerçekleşmekte olan eylemi ve daha önceden başlayan veya uzun süren eylemleri bildirir.

Aslında *jatır* morfemi diğer fiillere göre yapı bakımından farklıdır. Diğer kalıp fiilleri yalnız başlarına kök halinde kelimelerdir, hem iyelik kökenli şahıs ekleri hem de zamir menşei şahıs eklerini alabilirler. *jatır* ise kök halinde değil, *jat-* fiili ile geniş zaman eklerinin birleşmesinden meydana gelen bir morfemdir. Dolayısıyla *jatır* yapısına iyelik kökenli şahıs ekleri getirilemez, bu yapı her zaman zamir menşei şahıs eklerini alır.

Demek ki Kazak Türkçesinde *tur-*, *jür-*, *otur-*, *jat-* fiillerinin iki işlevi vardır. Bunlardan birincisine göre; *tur-*, *jür-*, *otur-*, *jat-* fiilleri temel fiil olarak kullanılırlar. İkinci olarak ise bu fiiller, Kazak Türkçesinde analitik yolla kurulan birleşik yapılar içerisinde yardımcı fiil olarak yer alırlar. Bu durumda, birlikte kullanıldıkları temel fiile şimdiki zaman anlamı katarlar. (Koç ve Doğan, 2013: 261).

2. 2. Kalıp Fiillerinin Yapısı ve Kullanılışı

Çalışmamızın yukardaki bölümünde anlattığımız gibi, bu dört fiil Kazak ve birçok Türk Lehçelerinde zarf-fiil ekli asıl fiillere geldikleri zaman, doğrudan zamir menşei şahıs ekleri alarak analitik kip oluştururlar ve şimdiki zamanı ifade ederler.

Prof. A. Isqaqov *tur, jür, otur, jatur* unsurlarının kullanımıyla ilgili şunları söylemiştir. “Mesela *jañbir jawıp tur* da *jañbir jawıp jatur* da diyebiliriz. Elbette ikisinin anlamları arasında da; *yağma* sürecinin birinde daha eskiden, diğerinde ise daha yakın bir zaman diliminde gerçekleşmesi ile ilgili bir anlam farkı bulunmaktadır. Bununla birlikte *jañbir jawıp jür* veya *jañbir jawıp otur* denilemez. Yani, bu fiillerin nerde kullanılıp nerde kullanılmayacağı dilin kendi içerisinde alışlagelmiş kullanımlarına, bunların semantik anlamlarına bağlıdır. Bu yardımcı fiillerin temel fiillere kattıkları anlam, temel fiille bunlar arasında bağlantı kuran zarf-fiillere de bağlıdır. Mesela, *qarap otur* ve *qaray otur*; *qulaq qoyıp jür* ve *qulaq qoya jür* yapılarının semantik anlamları da aynı değildir. İlk örneklerde işin dikkatle titizlikle yapıldığı anlatılırken, ikinci örneklerde ise işin daha isteksiz ve dikkatsiz bir şekilde yapıldığı vurgulanmaktadır. (Iskakov,1991, s.260-261). Buradan anlaşılacağı üzere bu fiillerin nerede ne zaman kullanılacağına dair kesin kuralları yoktur, o bunların kullanım sahaları dili konuşan insanların alışkanlıklarıyla bağlıdır (Koç ve Doğan, 2013, 261).

Kalıp fiillerin yapısıyla ilgili Kazak bilim adamı M. Orazov’un fikrince, kalıp fiilleri eski dönemlerde *oturur, oturur, turur, durur, jurur, yürür* şekilleriyle kullanılmıştır (Orazov, 1997: 98).

Aslında Türkiye gramerlerinde tasvirî fiiller konusunun içerisinde ele alınmakta olan *tur, jür, otur, jatur* yapıları eski Türkçeden beri çok işlektir. Bu fiillerin Eski Uygur Türkçesindeki durumuyla ilgili A. von. Gabain şöyle demektedir: -u ile -p almış bir mantıkî esas fiilden sonra kullanılırsa, kendi manasını kaybedebilir ve manaları tasvir edilir. Böyle fiil birleşikleri yüklem olarak iş gördükleri gibi, vasıflık vb. olarak da iş görebilirler. *alta-y-u tur* – aldatıp durmak, *küzät-ip tur* – gözetip durmak, *yat-ıp yür* – yatıp durmak (Gabain, 1988: 90). Orta Türkçe döneminden itibaren hareketin gerçekleşmekte olduğu zamanı bildirmek için *yort-, yat-, dur-, ko-, gör-* gibi fiilleri yaygınlaşmaya başlamıştır (Akar, 2018: 172).

Jat- fiili kök olarak geçişsiz bir fiildir. Tarihî gelişimine bakıldığında ET’de *yat-* olarak geçen bu fiil bazı Türk lehçelerinde ses değişmesine uğrayarak *jat-, cat-, çat-, jad-, sit-* şekilleri meydana gelmiştir. Bazı lehçelerde ise geniş zaman ekiyle birleşmiş *jatur, çıdır, çutur, çadır, çattur* gibi yapılar kalıplaşmıştır. Bu fiil Orhon abidelerinde hem esas fiil hem de yardımcı fiil olarak karşımıza çıkmaktadır. Örnek: yurtda yolta yatu

kaltaçı etiğiz – *yazıda yabanda yata kalacak idiniz* (Tekin, 1988: 22); Ötgeli yat – *hemen ölecek durumda olmak, ölecek olmak* (Gabain, 1988: 91).

Jat- fiili bu kök şeklinde zamir menşei şahıs ekleri almaz, sadece zamir menşei şahıs ekleri *jatır* yapısından sonra eklenir. Demek ki *-ır* parçası tarihi bir dönemlerde belli bir anlamı vermek için kullanılan bir morfem olmalıdır. Yapı, haploloji olayına uğrayıp, anlam ile yapı arasında bir bütünlük oluşmuş ve gelişme sonucunda bu yapı kök olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu yapılardaki *-ır* ekinin dilimizin tarihinde geniş zaman eki (ауыспалы осы шақ) olarak kullanıldığı görülmektedir (Orazov, 1997: 98).

Jür- kök hâlinde geçişsiz bir fiildir. ET’de bu fiil *yorı-* olarak kullanılmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinden Batı Türkçesinde eski şekli korunurken birçok lehçede ses değişimine uğrayarak *yür, cür, jür, düür, çoru, çor* gibi birçok şekli meydana gelmiştir. Kalıp fiil olarak kullanılışı ET’den beri devam etmektedir. Kutadgu Bilig’te aşağıdaki örneklerde *-u* ve *-p* zarf-fiil ekiyle kullanıldığı görülmektedir. Örnek:

bayat ‘adlinge tutçı korku yorı, umın fazlinga tutçı tegnü yorı – *Tanrının adlinden daima korkarak yaşa, fakat fazlından da hiçbir zaman ümit kesme;*

kezikçe kelir bu ölümünüg kırı, ölümke özüng çın anuklap yorı – *Ölümün sırası nöbetle gelir, ölüme kendini her an hazır bulundur* (Arat, 1987: 239-3668).

Otur- fiili de geçişsiz bir fiildir. ET’de *oltur-* şekliyle karşımıza çıkan bu fiil genellikle temel fiil olarak kullanılmıştır. Örnek: Özüm kuutum bar üçün kağan olurtum – *benim talihim olduğu için hakan olarak tahta oturdum* (Tekin, 1988: 4). Karahanlı, Harezmi dönemlerinde de aynı şekilde görülmektedir (Atalay I, 1992: 224; Clauson, 1972: 150-151). Bu fiil ET’de de yardımcı fiil olarak kullanılan örneklerde karşımıza çıkmaktadır (Gabain, 1995: 90). Fiilin çağdaş Türk lehçelerinde *otur, odur, olur, utır, ultır, otir, olor* şekilleri kullanılmaktadır.

Geçişsiz fiil olarak kullanılan *tur-* fiili ET’de hem temel hem de yardımcı fiil olarak karşımıza çıkar. Örnek: anın utru turdaçı – *ona karşı duracak* (Gabain, 1995: 95); neçükin turur mumıteg – *neden böyledir* (Gabain, 1995: 88); altayu tur – *aldatıp tur* (Gabain, 1995: 90).

Kırgız dilcisi S. Kудaybergenov göre, Kırgız Türkçesindeki kelime yapımı üzerinde yapılan çalışmada *-ar/ -er* zarf-fiil ekiyle kurulan gelecek zaman hakkında anlatırken *catır, turur, oturur, çürür* fiillerinin şimdiki zamanda kullanılır. Bu yapılar bazı çağdaş Türk Lehçelerinde de eski şekliyle karşımıza çıkmaktadır Örneğin, Eski Uygur Türkçesinde, *törte erklig kan olurur, turur erken*; Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde ol dalada durur (Kудaybergenov, 1957: 56)

Özbek Türkçesinde eylemin şimdiki zamanı *-этяп, -этиб, -этин* yapılarıyla yapılır. Örnek: *Урнига этяпти – урнида этибди, урнидан турапти – урнида турибди* (UT, 1975: 500).

E. A. Grunina ve E. A. Potseluevskiy, Türkçenin Tuva, Hakas (Saha), Altay, Kazak ve Türkmen Lehçelerinde bu fiillerin cümleye şimdiki zaman anlamı kattığını belirtmiştir (Grunina-Potseluevskiy, 1985: 85-88).

Türkmen Türkçesinde de *dur-, yör-, otur-, yat-* fiilleri birleşik fiil göreviyle şimdiki zaman anlamında kullanılır (GTY, 1970: 319). M. Kara'ya göre, süreklilik ifadesi taşıyan bu şimdiki zaman türünde anılan yardımcı fiillerinin hece yutumuna uğramış şekilleri kullanılır. Bu yardımcı fiillerden önce gelen asıl fiiller ise zarf-fiil eki alır. Örnek: *söyüp duurun, okaap oturun, gezip yatarsın, işläp yöör* (Kara, 2005: 122).

Türk lehçelerinde kalıp fiillerinin analitik yapı olarak kullanılış sıklığı ile kullanılış alanı aynı seviyede değildir. Türk Dilbiliminde daha önce sıfat kategorisi olarak değerlendirilen eylemin gerçekleşme sırasındaki çeşitli özellikleri A. N. Kononov ilk önce eylemin gerçekleşme süreci olarak adlandırmıştır. Bununla birlikte onun bazı Türk lehçelerinde (genellikle Kazak ve Özbek Türkçesinde) analitik ve sentetik olarak iki şekilde kullanıldığını belirtmiştir (Kononov, 1960: 263-271). Fakat genellikle çağdaş Türk Lehçeleriyle ilgili çalışmalarda kalıp fiiller eylemin gerçekleşme sürecine olan katkısı bakımından üzerinde durulmamaktadır. Hatta bu dil mantığı Türk lehçelerinin çoğunda bulunmamaktadır.

L. N. Haritonov, Saha Türkçesindeki eylemin gerçekleşme sürecinin özellikleriyle ilgili “fiilin bu yapısı eylemin zaman ile kullanma alanındaki gerçekleşme sürecini; hızını, sayısının, amaca ulaşma ve sonucunu vb. belirtir. Saha Türkçesinde fiilin durumuna bir hareketin hızlılığı, sıklığı ve süreksizliği, hızlı ve yavaş gerçekleşmesi, etkili veya etkisiz yapılışı, tamamlanmış veya yapılmakta olduğu, sona erdiğini veya

bitmemiş olduğu vb. eylemle ilgili özelliklere sahip yapıları teşkil eder” diye Saha Türkçesindeki fiilin sıfatının on iki şeklini gösterir (Haritonov, 1960: 8).

N. Z. Gadjiyev’e göre, Orta Asya Türklerinin dillerinde devam etmekte olan şimdiki zaman için analitik bakımdan özel bir yapı olan *yat-*, *tur-* fiilleri kullanılmaktadır (Gadjiyev, 1997: 23). Fakat G. O. Süleeva Kazak Türkçesindeki *нақ* şimdiki zaman şekillerini diğer karşılaştırmalı yöntemle yazılmış makalesinde şimdiki zamanın bazı Türk lehçelerindeki özelliklerini şöyle açıklar: Bu yapı daha çok Kazak Türkçesinde yaygındır. Diğer Türk lehçelerinde bu yapı (şimdiki zaman) biraz farklıdır. Örneğin, Tatar, Başkurt, Türkmen, Özbek, Uygur Türkçelerinde bu yapılar seyrek kullanılmaz (Süleeva, 1982: 45).

Türk lehçelerinin büyük bir kısmını oluşturan Kuzey-Doğu grubundaki lehçelerde de kalıp fiilleri zaman bakımından da, analitik yapı oluşturma bakımından da çok önemli olduğu görülmektedir. Çağdaş Altay (Oyrat) lehçesinde de gelecek zamanın bir tipi kalıp fiillerle yapılır: *bararğa turum* (Direnkova, 1940: 200). Altay lehçesini araştıran İ. V. Karmuşin’in eserinde Altay, Tuva, Hakas, Kazak Türkçelerinde kalıp fiillerin işlek kullanıldığını vurgulayarak bu fiillerin cümleye zaman anlamı katan özelliğinden bahseder. Bununla birlikte *jatır* yapısının *tur*, *jür*, *otr* fiillerinden farkını belirterek *jatır* yapısı *tur*, *jür*, *otr* yapıları gibi ekli şekilde zaman anlamı katamaz der. Yani *jat-* şeklinde zamir kökenli şahıs eki alamaz. Yazarlar, *jatır* yapısının Hakas Türkçesinde *catır*, Altay Türkçesinde *çadır*, Altay Türkçesinde *cadır*, Kazak Türkçesinde de ise *jatır* olarak kullanılmakta olduğunu açıklar (Grunina-Potseluevskiy, 1985: 85-88). V. N. Tadikin’in eserinde Altay Lehçesinde kalıp fiillerine –gan sıfat-fiili eki getirildiğinde bazen şimdiki zaman ve geçmiş zaman anlamlarını katma eğilimi daha kuvvetli olduğunu ileri sürmektedir (Tadikin, 1974: 174). Altay Türkçesinde de kalıp fiilleriyle kurulmuş geçmiş zaman şekli Kazak Türkçesine çok benzerlik göstermektedir. Örnek:

Keçe senin adandı kördim. Ol seni sakıp turgan – *Gece senin babanı gördüm. O seni bekliyordu.*

Men aylga kirip Kelerimde, enem tük yirip turgan – *Ben köye girdiğimde annem yün eğiriyordu.*

Ürençikler daanıp oturgan – *Öğrenciler evlerine gidiyordu.*

Taadam kañza edip daatkan – *Dedem sigara içiyordu*

Mında daatkan eldoon erik dokta kundardıñ biyelerine başkartıp, olordıñ daasaktarın la eecilerip bñdürüp dñürgen – *Burada bulunan halkın hakimiyetini Hun beyleri yönetip, onların yasaları ve kanunları kullanıyordu.*

Altay Türkçesinde şimdiki zamanda Kazak Türkçesindeki kullanımından bir farkı olmamaktadır. Bununla ilgili N. A. Baskakov makalesinde şöyle anlatır: Altay Türkçesinde *-ıp/ -up jat- ~ -ıp/ -ip jadır* yapısı şimdiki zamanın şu an gerçekleşmekte olduğunu bildirir:

Men barıp jadım ~ men barıp jadırım.

Ben geliyorum

(Baskakov, 1997: 182).

Añçı Kırğa çıgadım, dedi; andı adadım, terezin müüzin sadadım, kolhozga bayırğa bolucadım.

Avcı dağa çıkacağım, avlanacağım, derisini, boynuzunu satacağım, köyün zenginleşmesine katkıda bulunacağım.

(Direnkova, 1940: 188).

Amat televizor körü poturu.

Amat televizyon izliyor

(GSAY, 2017: 210)

Ol kartoçko kazıp jat.

O patates çıkarıyor

(GSAY, 2017: 210).

Tofa lehçesinde şimdiki zaman üç tipte kurulur. Bir tipi *turu, çoru, oluru, çutırı* yapılarıyla karşımıza çıkmaktadır. Yani -n zarf-fiil temel fiilden sonra *turu, çoru, oluru, çutırı* kalıp fiillerine şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Örnek: *Meniştenip turu men, oñ añnap çoru, İt mün çılğap çutırı* (Rassadin, 1997: 379).

Tuva Türkçesinde de kalıp fiilleri çok işlektir. Eylemin şimdiki zamanda gerçekleşmekte olduğunu *tur, çıdır, olur, çor* fiilleriyle bildirilir. Bu tip örneklerde

eylemin sürmekte olduğunu olduğu anlaşılır. Şimdiki zamanın bu tipi temel fiile -p ondan sonra da *tur, çıdır, olur, çor* kalıp fiili getirilerek kurulur. Örnek:

Eñ narın maşınaları büdürüp turur bis – *Yüksek donanımlı arabalar yapıyoruz.*

Öörenip turar men – *Okuyorum.*

Bodap çorur men – *Yaşıyor.*

Eedin hayındırıp olur – *Et kaşlatıyor.*

Hakas Türkçesinde de *çadır, çedir* ve *çat- (jat-)* fiilinden meydana gelen -ça, -çe yapılırlar şimdiki zamanda kullanılır. Tur, odur, çör yardımcı fiilleri ise şimdiki zaman anlamında eski metinlerde görülmektedir (Arıkoğlu, 1996: 86). Örnek:

Tülgüçek anıñ soonañ çügirir odır – *Küçücük tilki onun ardından koşuyor.*

Apsağas am, nitkezin tırbab, kör tur – *İhtiyar şimdi ensesini kaşıyarak bakıyor.*

Çahsı ırlapçatır – *İyi şarkı söylüyor.*

Çağdaş Şor ve Sarı Uygur Türkçelerinde kalıp fiilinden gelişerek eke dönüşmüş bir yapıyla karşımıza çıkmaktadır. yani Şor Türkçesinde şimdiki zaman *tur* ve *jatır* fiilinden gelişmiş -ça, -pça, -a/-e *dır/dir* ve -ıp/-ip *çatır* yapılarıyla kurulmaktadır (Donidze, 1997: 502; Qaydar-Orazov, 2004: 332). Örnek:

Seen pir-da nebe çok çadır- *Senin bunun gibi hiçbir şeyin yoktur.*

Eede toolançıtkan tujunda uçuk parçıtkan altın köök köglepçadır – *Kuğu diye düşünmüştü guguk kuşuymuş.*

Parıp odurzam soomda kiji kırça – *Ben gelmişim, annem bana bağıyor.*

Anan ugıp odurza, kazır salgın kaynap kirdi – *Sert esen rüzgârın sesi duyuluyor.*

Men çet para çöröm – *Ben gidiyorum* (Direnkova, 1941: 207).

Sarı Uygur Türkçesinde fiilin şimdiki zamanın birkaç tipi vardır. Birinci tipte şekli -gak/ -gek ekleriyle çekimlenmiş fiillerden sonra -tur/ -tro ekleri getirilir. Örnek:

Men kelgurgektro – Ben geliyorum.

Sen kelgurgektro – Sen geliyorsun.

Gol kelgurgektro – O geliyor.

İkinci tip *-ogo, -ugan* ekiyle çekimlenmiş fiillerden sonra *-tur/ -tro* ekleri getirilerek kurulur. Örnek:

Men alagantur – Ben alıyorum.

Sen alagantur – Ben alıyorsun.

Gol alagantur – O alıyor (Tenişev, 1992: 350; Qaydar-Orazov, 2004: 332).

Kaynaklara göre, Çulum Türkçesinde de analitik yapılar şimdiki zamanda kullanılan kalıp fiilleriyle yapılır (Biryukoviç-Serebrennikov, 1984: 7). Bu yapı şu formülle yapılmaktadır: *temel fiil + -adı, -tur, -ot, -il, -yat, -il+çat*. Bu yapılar çeşitli anlamları bildirir. Eylemin hızlılığı *-tur*, etkili oluşu *-ot, -il*, uzun sürüşü *-çat* yapılarıyla ifade edilir (Biryukoviç, 1997: 494). Biryukoviç ile Serebrennikov'un Çulum Türkçesindeki zamanı bildiren fiillerle ilgili makalesinde *tur* eyleminin gerçekleşme, yapıma durumunu gösterir. Gerçekleşme durumu eylemin zaman anlamından da önemlidir. *Tur-* yardımcı fiili temel fiilin anlamının eksik kısımlarını tamamlar. Kalıp fiiller Çulum Türkçesinde ve muhtemelen diğer Türk lehçelerinde de tek başına kullanılmaz. Çulum Türkçesinde *otur* fiili eylemin gerçekleştiği hemen anlaşılması zordur. Fakat dikkatlice bakarsak bu fiilde eylemin gerçekleştiği belli olur. *Otur* fiil ise eylemin kesin olduğunu bildirir (Biryukoviç-Serebrennikov, 1984: 7).

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1. Kazak Türkçesinde Şimdiki Zaman

1. 1. 1. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman kipi fiilin gösterdiği oluş ve kılışın içinde bulunulan zamanda başladığını ve sürmekte olduğunu gösteren kiptir. ET’de şimdiki zamanın özel bir tipi olmayıp şimdiki zaman ile geniş zaman için bir yapı kullanıldığı görülmektedir. Bundan dolayı Eski Türkçe üzerinde yazılan gramerlerde geniş zaman olarak ele alınmaktadır. ET’de geniş zaman eki *-Ar*, *-Ir* idi (Tekin, 2000: 186; Gabain, 1995: 80).

TT’de şimdiki zaman kipinin üç tipi vardır. Bunlar 1. *-(I)yor*, 2. *-mAktA*, 3. *-mAdA*’dır (Korkmaz, 2009: 610-611).

KT gramer kitaplarında şimdiki zaman işlevinde kullanılan ekler şu şekildedir: 1. Genel şimdiki zaman: *-A/-y*; 2. Tam şimdiki zaman: *-p*; *-A/-y jatur, jür, tur, otur*; 3. Tasarlanan şimdiki zaman: *-GAlI jatur, jür, tur, otur*; *-AyIn/-yIn dep jatur, jür, tur, otur* yapılarını A.Isqaqov şimdiki zamanda vermektedir.” (Iskakov, 1991, s.330-332).

Qazaq Grammatikasında, 1. Naq Osı Şaq (kesin şimdiki zaman): *otır, tur, jatur, jür*; *-A, -p otur, tur, jatur, jür*; 2. Avuspalı Osı Şaq (değişken şimdiki zaman): *-A/-y*; 3. *-UwdA/-wdA* yapıları şimdiki zaman ifade eden ekler olarak verilmektedir.”¹

Isqaqov, bu yapıları *naq osı şaq* (kesin şimdiki zaman), *jalpı osı şaq* (genel şimdiki zaman), *negaybil osı şaq* (güvensizlik bulunan şimdiki zaman) olarak üçe ayırır (Isqaqov, 1991: 331).

1. 2. *Jatur, Jür, Otur, Tur* Kalıp Fiillerle Kurulmuş Şimdiki Zaman

Jatur, jür, otur, tur bu dört fiile Kazak Türkçesinde *kalıp fiilleri* adı verilmiştir. Bu kalıp fiiller devamlılık ve süreklilik bildiren tasvir fiilleri yapar. Kalıp fiilleri olarak da hareketin, olayın veya bir durumun dik durma, oturma, yatma veya yürüme kalıplarından birinde gerçekleştiğini, bazen bu hareketin, olayın veya durumun aralıklı, fakat devamlı olduğunu (*jür*), bazen de aralıksız sürekli devam ettiğini ifade eder (*jatur, otur, tur*). Bu dört kalıp fiilin ifade ettiği şimdiki zaman basit ve birleşik

---

¹bk. QG, s. 517-519

olmak üzere ikiye ayrılır. Basit şimdiki zamanın kuruluş biçimi kalıp fiillere doğrudan getirilen şahıs eklerinin gelmesiyle oluşur. Birleşik şimdiki zamanda ise *-p, -A/-y* zarf-fiil ekleri ve *jatır, jür, tur, otur* kalıp fiilleriyle yapılır.

Şimdiki zamanın *naq osı şaq* (kesin şimdiki zaman) şekli eylemin konuşma anında başlayıp devam etmekte olduğunu ifade eder. Yani geçmişe veya geleceğe yayılan bir eylem değildir, tam konuşma anında başlayıp kesin bir şimdiki zamanı bildirir.

Kesin Şimdiki Zaman geçmiş zaman zarf-fiil eki (*-ıp, -ip, -p*) veya şimdiki zaman zarf-fiilin (*-a, -e, -y*) eki getirilen fiile *jatır, jür, tur, otur* durum / kalıp fiillerinden birinin eklenmesi ile yapılır. Yani; *fiil+ -p, -a, -e, -y + tur, jür, otur, jatır + I. tip kişi ekleri* formülüyle yapılır.

Böyle bir kullanımın izleri Kıpçak Türkçesi dönemi metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Kıpçak Türkçesinde *-a, -e* zarf-fiil şekline *-dır, -dir* (<turur) getirilmek sureti ile teşkil edilen *-a-dır* şekli yaygın kullanılmıştır. Bununla birlikte şimdiki zaman olarak kullanılan *-yor, -yür, -yorur* yapıları mevcuttu (Karamanoğlu, 1994:129-130).

A. Bican Ercilasun'un eserinde Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olan bu dört kalıp fiilin şimdiki zaman çekimleri şu şekilde belirtilmiştir. "a) *catır, tur, otur, jür* fiillerinin şimdiki zamanı: Bu dört fiile *kalıp fiilleri* adı verilir. Bu dört fiilin şimdiki zamanı, sonlarına sadece zamir menşeli şahıs eklerinin üçüncü şahıslara eksiz olan tipi getirilerek yapılır. Yani zaman eki bu dört fiilin şimdiki zaman çekiminde bulunmaz. b) *catır, tur, otur, jür* kalıp fiillerinin yardımcı fiil olarak kullanıldığı birleşik fiil çekimleriyle yapılan şimdiki zaman: *fiil + -p zarf-fiil eki + kalıp fiil + şahıs eki*. Bu şimdiki zaman, başlamış olan ve söylendiği anda da devam eden bir hareketi veya işi bildirir. Bu dört fiilden *catır* fiili, *kel-* ve *bar-* fiillerine *-a* ve *-e* zarf-fiil eki ile bağlanır. Bu dört fiilden *otur* ve *cür* cansız varlıklar ve bitkiler için kullanılmaz. Bu dört fiilden sözlük anlamını en çok kaybetmiş olan "*catır*" yardımcı fiilidir. Bunun için *catır* yardımcı fiili diğer üç fiil yerine kullanılabilir, ama diğer üçü birbirinin yerine kullanılamaz (Ercilasun, 2007: 462).

Tur, jür, otur, jatır unsurlarının, *p, -a, -e, -y* zarf-fiillerini alarak temel fiile kattıkları anlam şu şekildedir:

1) -p zarf-filiyle yapılanlar;

1. Temel fiil + p tur

Burada *tur* yardımcı unsuru, temle fiilin değişmeden bir çizgide ve sürekli olarak yalldığını bilir. *tur* unsuru ile yapılan şimdiki zamanda; söz konusu işin şimdiki zamanda yapılma dereşesi *otur*'dakine benzer. Ancak, ondan farklı olarak şimdiki zaman ifadesi biraz daha keskin ve kati olarak anlatılmaya çalışılır. Örnek:

Бір жағынан жазаны тоқтатам десе, тағы бірде өкім, қатал өкім **айтып тұр**.

Bir yandan cezayı durdurayım derken diğer taraftan sert hükümler söylüyor

(II, 236).

Талып жатқан күйінен есін жаңа жиып, екі көзін алартып ашып атасына жаңа қараған Әмірге Құнанбай қос қолын созып, алақанын сырт қартатып тұр.

Baygın durumdan aklını başına toparlayıp iki gözünü güçlүkle аçarak dedesine şu anda bakan Amir'e, Kunanbay iki elini havaya kaldırmış, avuç іçinin sırtını çevirerek duruyor.

(II: 236)

Жарайсың, Шолағым! Атақты Қарашегірді де қанжығаға ұрып байладың ба! Тіпті, тұяғынан тартып алдың ғой!- деп қызу қуаныш үстінде қатты мақтанып тұр.

Harikasın Şolak'ım! Ünlü Karaciğer'in papucunu dama attın ya! Hatta elinden çekip aldın! diye sevinç іçinde övgüler yağdırıyor.

(II: 251).

Қатаң соққан қыстың желі аттылар айналасындағы аспан мен жерді ұйытқытып, араластырып, ұзақ ызың салып тұр.

Sert esen kış rüzgarı atlıların etrafındaki gökle yeri birbirine katıp karıştırıp uğulduyor.

(II: 264).

Қонақ үйде, дөңгелек үстел үстінде қызғылт, күңгірт бас сәулесі бар тас шам жанып тұр.

Konuk evinde yuvarlak masa üzerinde, kırmızımsı, puslu, ışıklı taş şam yanıyordu.

(I: 17)

Бір жағынан жазаны тоқтатам десе, тағы бірде өкім, қатал өкім айтып тұр.

Bir yandan cezayı durdurayım derken diğer taraftan sert hükümler söylüyor

(II: 236)

- Жарайсың, Шолағым! Атақты Қарашегірді де қанжығаға ұрып байладың ба! Тіпті, тұяғынан тартып алдың ғой!- деп қызу қуаныш үстінде қатты мақтанып тұр.

Harikasın Şolak'ım! Ünlü Karaciğer'in papucunu dama attın ya! Hatta elinden çekip aldın! diye sevinç içinde övgüler yağıdırıyor.

(II: 251).

Күні өтіп барады ғой бақырлардың!- деп арттағы, ат үстіндегі бір Әнет сыбырайды. Әлдебір сыр айтып тұр.

Kuş elden uçuyor ya zavallıların! diye arkasında at üzerinde olan Anet de fısıldıyor.

(II: 224).

Одан да Бәшейдің қанды ауызы жатса да, тұрса да бір арқар болғанын қимағаннан айтып тұрмын десеңші!- деді.

O nun yerine Başey'in kaşınan elleri, yatsa da, kalksa da arkar avladığına kıyamadığından söylüyorum desene! dedi.

(2: 244)

Дәл сол үйдің шаңырағына, әкем анау қаралы үйде отырғанда, мынау қос қара бетті осы түнде асып өлтірсем деп тұрмын! – деді.

Gece şu evin ocağına varıp, babam o yaşlı evde otururken, bu iki kara yüzlüyü boyunlardan asarak öldüresim geliyor! dedi.

(II: 137).

Айтасың ғой, қапы Қарашегірде емес, шеңгел мен Әділде деп тұрсың ғой.

Sen, yanlışını, hatanı Karaçegir'de değil, diken ile Adil'de buluyorsun.

(II: 253).

Сөзі өз басында болған соң келіп тұрмыз.

Sizi ilgilendirdiği için geldik.

(II: 12).

Дәркембаймысың?! "Арызым" деп, аттанғалы тұрған кісіге не деп оралып тұрсың сен? Тұрсаңшы былай! – деді.

Darkembay mısın, nesin? "İstiharım var" diye yola çıkmakta olan insanı ne diye meşgul edersin ki, kenara çekil şöyle dedi.

(II: 13).

Амандаса келген, қайырлы болсын айта келген Байсал, Құлыншақ дәл бүгінгі күн құр амандасу емес, Бөкенші, Борсаққа қыр көрсете келіп тұр.

Hal hatır sormaya, hayırlı olsuna gelen Baysal, Kulunşak tam bugünkü gün, sadece hal hatır sormak için değil, Bökenşi, Borsak'a gözdağı vermek için geliyorlardı.

(I: 69).

2. Temel fiil + p jür

Burada *jür* yardımcı unsuru, temel fiilin devamlı ve tekrarlanarak yapıldığını bildirir. *jür* unsuru ile yapılan şimdiki zamanın, diğerlerine göre daha fazla geniş zamana yaklaştığını görüyoruz. Buna göre söz konusu olan iş, oluş ve hareket; yapılmaya başlanmıştır, yapılmaktadır ve muhtemelen yapılmaya devam edilecektir. Örnek:

Іс тығыз, бұйрық тығыз... асығып жүрміз! – деп, Қамысбай төрге шықты.

İşimiz acele, emir de acele... aceleyiz! deyip Kamısbay başköşeye yerleşti.

(I: 75)

Ағайынға әділет ойлап айтқан жақсы лебізінді есітіп жүрмін.

Akrabalarına hep iyilik düşünüp güzel sözler söylediğin kulağıma geliyor.

(I: 264)

Мен құнт қылмай, құр қалып жүрмін.

Ben bu konuya ilgili olmamışım.

(I: 137).

Айтасың ғой, қапы Қарашегірде емес, шеңгел мен Әділде деп тұрсың ғой.

Sen, yanlışını, hatanı Karaçegir'de değil, diken ile Adil'de buluyorsun.

(II: 253).

Ән бізде ғана ма екен? Көп есітіп, көпке қанып жүрсіздер.

Şarkı sadece bizde miymiş? Çok duyup, çok öğrenip geziyorsunuz.

(II: 41).

Соған Майбасар: «Сандалып, не айтып жүрсің?» деп, ренжітіп тастайды.

Maybasar: “Sen ne saçmalyyorsun” diye onun kalbini kırdı.

(I: 145).

Сен неғып өлең сүйгіш боп жүрсің?

Sen nasıl şiir sevdalısı oldun?

(I: 260).

Сойылдың астына алып, үстеріндегі ер атаулының барлығының қастарын талқап етіп, қиратып жүр.

Sopalarda vurup üzerindeki tüm eyerin kaşlarını darmadağın edip parçalıyor.

(I: 85).

Баланы шыңғыртып сабап, атын борбайлап Майбасар әлі ақырып жүр.

Çocuğu inlete inlete döven atını mahmuzlayan Maybasar hala hırsını alamamış.

(II: 59).

Табақ-табақ ыстық асты жаңағы Майбасар пәтеріндегі жігіттер жүгіре басып тасып жүр.

Tepsi tepsi sıcak yemeği Maybasar'ın dairesindeki delikanlılar koşarak taşıyordu.

(I: 120).

Енді бар жаңалықты Ақбаспен ақыл қосып, тауып жүр.

Şimdi tüm gelişmeleri Akbaş'la başbaşa verip çözüm yolları arıyor.

(I: 359).

Жігіт атаулы сойыл шоқпарын сайлап, жаз мінетін аттарын жиі-жиі таң асырып, асыға жаратып жүр.

Gençlerin hepsi silahlarını hazırlayıp yazın binecek atlarını eğitip dört gözle bekliyordu.

(I: 172).

Бірен-саран оқшау шыққан тайынша, құнажын болса, сәйгелдің қуғынына ұшырап, құтырғандай жосып жүр.

Ayrılan birkaç tayınşa, düveler ise, büveleğin ısırması sonucu kudurmuş gibi koşturuyor.

(I., 180).

Енді, бір жирен, екі құла байтал шығанға шығып, мойындарындағы бұғалығымен босып жүр.

Şimdi bir kestane iki kula baytal mukavemet gösterip boynundaki kementle başını alıp gidiyor.

(I. 256).

Олардың соңына Масақбай түсіп, сойылдап ұрып жүріп, қорқытып әкеп, қалың жылқының ішіне тықты.

Masakbay onların peşini bırakmayıp deynekle vurup korkutarak kalabalık yülki sürüsünün içine sürdü.

(I: 256).

Құнанбай, әсіресе, омырау ғып, соған әдейі ізденіп жүр.

Kunanbay, özellikle horozlanıp kasten tahrik ediyor.

(I: 246).

Майбасар балаға ақырып ұрсып, тұқым-тұяғынан түк қалдырмай боқтап, аттың бауырына алып сабап жүр.

Maybasar çocuğu güir sesarlayıp yedi ceddine küfredip atla kovalayarak dövüyor.

(II: 59)

Әлі шам жағылған жок, жұрттың көбі тыста мал жайлап жүр.

Hala lamba yakılmamış, ordakilerin çoğu dışarıda hayvanlarıyla meşguldü.

(I: 89).

3. *Temel fiil + p otır*

Burada *otır* yarsımcı unsuru, temel fiilin aralıksız veya belli aralıklarla; genel olarak söylemek gerekirse uzun süre devam edecek şekilde yapıldığını ve yapılacağını bildirir. *otır* unsuru ile yapılan şimdiki zamanda, iş, oluş ve hareketin tam şu anda yapılmakta olduğu ifade edilir. Örnek:

Менен де жүрек жарған барым айтылып, сізге мәлім етілуі шарт деп біліп отырмын! – деді.

Ben de yüreğimden hepsini döküp, size anlatmayı kendime bir borç biliyorum! dedi.

(II: 199)

Намыс, кекпен уланып алған Көкше қайтеді!? Қазасына бара ма деп отырмын.

Namus, kin duyguları şahlanan Kökşe ne yapacak? Başına bir belanın gelmesinden korkuyorum.

(II: 240)

Менің бірталай мұңымды өзіме өзім айтып көрмеген тілмен жеткізіп отырсыз! – деді.

Benim pekçok derdimi, kendi kendime söylemediğim dille siz bana söylüyorsunuz! dedi.

(II: 191)

– Иә, пайдасын көзбен көріп отырсыз ғой.

– *Elbette, faydasına siz de şahit oldunuz ya*

(II: 193)

Сіз кімнің кітабын, нені айтып отырсыз?

Siz kimin kitabını, neyi söylüyorsunuz?

(II: 120)

Сырласып жатқан ауыл, ағайын жоқ, ешкімге жөнін айтпай, жаңағыдай салдарын жиып алып отыр.

Herhalde ondan olsa gerek, hüzünden içini kemiren biri gibi sararıp perişan oluyor.

(II: 239)

Бұл хал Ербол мен Мәкішті де тығырыққа қамады. Ербол Абай үшін ең сәтсіз бір кез осы болғанын аңғарып, қысылып отыр.

Bu durum Erbol ile Makiş'i çıkmaza soktu. Erbol Abay için en tatsız anın bu olduğunu anlayıp sıkıldı.

(II: 175 б)

Зере Құнанбайға әлі де қадала қарап, түйіліп отыр.

Zere, Kunanbay'a, hala gözünü ayırmadan dik dik bakıp surat asarak oturuyordu.

(II: 168).

Бүгін бірінші рет әдейі алғызып отыр.

Buğün ilk defa özel olarak getirtilmişti.

(I: 14)

Шыңғыстың бөктері мен қойнауындағы ауылдар бұл уақытта қыстау-қыстауына мінбелеп, қонып, күн райын бағып отыр еді.

Çingis'in etekleri ile kuytu yerlerdeki obalar şu an kışlaklarında sıkı sıkıya yerleşip hava durumuna bakıyordu.

(I: 80).

Енді міне, Ділдә сол Манасты жөнелтіп болған соң, Әйгерімге барды ағытып отыр.

Şimdi Dilda Manas'ı gönderdikten sonra Aygerim'e olan biteni bir bir anlatıyor

(II: 208)

4. Temel fiil + p jatır

Burada *jatır* yardımcı unsuru, temel fiilin ara verilmeden, sürekli olarak ve uzun bir zaman diliminde yapıldığını bildirir. Bu tür şimdiki zamanda; iş, olu ve hareketin daha önce yapılmaya başlandığı ve yapılma işleminin şu anda da devam ettiği anlamı verilmektedir.

Жан-жаққа топ топ боп тарап кетіп жатқан жиынды Абай, Біржан, Ербол,
Әйгерімдер тысқа шығып тұрып аттандырып жатыр.

*Her tarafa bölük bölük dağılan topluluğu Abay, Bircan, Erbol, Aygerimler
dışarıya çıkararak uğurluyorlar.*

(II: 77).

Көзінің жасы да, сілекейі де шұбырып жатыр.

Gözyaşları, salyası da aşağıya doğru süzülüyordu.

(I: 156).

Ербол Абайдың сөлекет мінезінің бәрін бағып, танып отырып, үй ішімен,
жаңа қонақтармен ашық-жарқын сөйлесіп жатыр.

*Erbol, Abay`in istem dışı hareketlerini yakından izleyerek, ev ahaliyle, yeni
konuklarla serbestçe sohbet ediyor.*

(II: 40)

-a, -e, -y zarf-fiiliyle yapılanlar:

1. Temel fiil + -a, -e, -y tur

Burada *tur* yardımcı unsuru, temel fiile hareketin belli bir zamana kadar, yani geçici bir süreyle yapılacağı anlamını verir. Örnek:

Ойында көп дәлелдер бола тұрып, молданы тоқтататын бірер-ақ сөзді
айтуды қажет деп білді.

*Kafasında birçok deliller olsa da, Molla'yı durduracak bir sözü söylemeyi
lüzumlu gördü.*

(II: 121)

Үстіндегі жүргіншілер секіре түсісіп, қоса ықтай тұрып, боранның аса суық пішінін сөз қылысты.

Üzerindeki yolcular zıplayarak inip duldalarına durarak boranın nefes kesen süratinden konuştular.

(II: 267)

2. Temel fiil + -a, -e, -y жүр

Burada *jür* yardımcı unsuru, temel fiilin yüzeysel, üstünkörü bir şekilde yapıldığını, tekrarlanarak yerine getirildiğini bildirir. Örnek:

Еске ала жүр!

Hatırla bizi!

(I: 224).

...Тағы да келе жүріңдер.

Her zaman bekleriz.

(I: 56).

Біле жүр!

Öğrenin!

(I: 144).

Түнде Тәкежан аулының үстіне кеп орнаған Дәркембайлар. Абай жаңа Дәркембайдың өзін ере жүр деп шақырған-ды.

Gece Takecan obasının yakınına yerleşen Darkembaylar. Abay Darkembay'ı biraz önce benimle beraber gel diye çağırmişti.

(I: 293)

3. Temel fiil + -a, -e, -y отыр

Burada *отыр* yardımcı unsuru, temel fiilin isteksiz ve gönülsüzce, yüzeysel bir şekilde yapıldığını bildirir.

Абай кітабын оқи отыра, даланың кей дыбыс, иістерін үстірт қана сезінсе, кейде оңай оралған қатар ойды жаңағыдай ойлай отыр.

Abay kitabını okuyup bozkırın bazı seslerini, kokularını hafiften sezinlerken, bazen çabuk gelen yoğun düşünceyi deminki gibi düşünüp oturuyor.

(I: 116).

Абай бұл сөздерді толық түсінді. Бұрын естіп көрмеген қамқорлық ойды, таңдана отырып, сүйсіне тыңдады.

Abay bu sözleri bütünüyle anladı. Önceden hiç duymadığı yardımsever düşünceyi, hayret ve memnuluk içerisinde dinledi.

(II: 194)

Сол мақсатымен және өзінің сыншыл, турашыл ойын жарыққа шығара отырып, Михайлов бір сарқынды сөз айтты.

Bu nedenle ve kendisinin eleştirici, realist düşüncelerini açığa çıkararak Mihaylov temposunu bozmadan söyledi.

(II: 204)

Салқын, қою ақ шұбатты сырлы аяқтан сабырмен жұта отырып, өз алдында жаюлы жатқан орысша кітаптың беттерін аударара түсті.

Serin, koyu beyaz şubati sırlı tahta kaseden yavaş yavaş yudumlayarak, kendi önünde yayılı duran Rusça kitapların sayfalarını karıştırdı.

(II: 119)

Құнанбай қолына тәсбихын алып, соны тарта отырып, "Мәдинеде кімдер қабірі бар?" дегенге жауап айтты.

Kunanbay eline tesbihini alarak çekip, "Medine`de kimlerin kabri var?" gibi soruları cevapladı.

(II: 129)

4. Temel fiil + -a, -e, -y jadır

Burada *jadır* yardımcı unsuru da, temel fiilin üstünkörü ve gönülsüzce yapıldığını bildirir.

Қатты кеткен күйменің шұбыра бұралған шаңы ішінен шылдыраған
қоңырау көпке шейін ойнай, сөйлей бара жатыр.

*Süratli giden faytonun kıvrım kıvrım göğe yükselen tozu dumanı içinden
çingirdayan çingirdakların sesi kesilmedi.*

(II: 26).

Сол төрт жігіт Базаралыны ортаға алып, кимелей отырып, ауылдан ұзатып
апара жатыр.

*Bu dört delikanlı Bazaralı`yı aralarına alıp sıkıştırarak obadan uzaklaştırıp
götürüyor.*

(II: 85).

Жүргіншілер бұлақтың дәл қасына ең жақын қонған ауылға келе жатыр.

Yolcular bulağın en yakınına yerleşmiş olan bu obaya doğru yaklaşıyorlardı.

(I: 8).

Ат үстіндегі әйелдер бөлек топ боп кейінірек келе жатыр.

At üzerindeki hanımlar aytı bir grup olarak geriden geliyorlar.

(II: 191).

Burada dikkat edilmesi gereken en önemli noktalardan biri de; *jat-* “yat-”; *otur-* “otur-”; *tur-* “tur-”; *jür-* “yürü-” fiillerinin şimdiki zaman kipine sokulmasıyla ilgilidir. *Jatır*, *jür*, *tur*, *otur* unsurlarının fiil kökenli olması sebebiyle, bu fiiller şimdiki zaman kipinde çekimlenirken, yukarıdaki kurulumlara girmezler.

Bu zamanın olumsuzу, temel fiile eklenen *-p*, *-a*, *-e*, *-y* zarf-fiillerinin arkasından ilave edilen *tur*, *jür*, *otur*, *jatır* unsurlarına *-GAn* ekinin getirilmesinden sonra, bu ekle I. Tip kişi ekleri arasına giren *joq* edatıyla yapılır. Bu yapıda *jatır* unsurunun özel bir durumu vardır. Buna göre, *jatır* unsurunun sonundaki *ır* hecesi düşer ve *-qan* eki *jat-* fiiline doğrudan doğruya ilave edilir. Şimdiki zamanın olumsuzу, seyrek olmakla birlikte fiil kök ve gövdelerinden sonra ilave edilen *-MA* olumsuzluk eki ile de tesis edilebilmektedir. Örnek:

Атының үстінен әлі түспей тұр.

Atın üzerinden hala inmeden duruyor.

(II: 86).

Жаңа қырылған ақ шашы қайта тебіндеп шығып келе жатқанымен,
Алшынбайдың тазын жасыра алмай тұр.

*Yeni keslen beyaz saçını yeniden çıkıp örtmeye çalışsa sa Alşanbay kelliğini
gizleyemiyor.*

(I: 102)

Жиын тарқай алмай, Шөжені қимай тұр.

Topluluk dağılmıyor, Şöce'den ayrılmak istemiyor.

(I: 110)

Жастар жиыны тарқағанда, Абай Шүкіманға қайта-қайта бір сөзбен алғыс
айта берді. Демі дірілдеп, жүзі өзгеріп жігіттің аузына басқа сөз түспей тұр.

*Gençlerin eğlencesi sona erdiğinde Abay Şukiman'a defalarca aynı sözle
teşekkür yağdırdı. Nefesi titreyip yüzü şekilden şekle girerek gencin ağzından
başka bir şey çıkmıyor.*

(II: 43)

Bu tür şimdiki zamanın soru şekli, kurulu yapının sonuna getirilen MA soru eki vasıtasıyla yapılır.” (Коç ve Doğan, 2013: 261).

Уа, Шөжіке, дуанға жаңа келдің ғой, мұндағы дақбыртты естіп жатырмысың?

Heey Seçimi ilçeye yeni geldin ya, buradaki hadiseyi duydun mu?

(I: 110)

Әлде, тіпті екеуміз де бірігіп ұйқыдан шатасып тұрмыз ба?- деп Ербол өзі де, шалық шалған кісідей бола бастады.

Yoksa ikimiz birlikte uykuda aklımızı mı kaçırdık? diye Erbol da aklını yemiş gibi oldu.

(II: 38).

Соған Қаратай іле жауап беріп: «Уәй тәйір-ай, мен Құнанбайдың өзге жағынан мін тауып алысып жүрмін бе?

Buna Karatay, hemen cevap verip: “Hey ben Kunanbay’ın diğer yönünden kusurunu bulup çekişiyor muyum? Sadece “Ne yapayım mı” yok ya, ne bedenle gitmedim mi?”

(I: 159).

1. 2. 1. Şimdiki Zamanın Basit Yapılı Çekimi

Şimdiki zamanın basit yapılı çekimi dört kalıp fiilimizin kendisiyle yapılır. Bu dört fiilin şimdiki zamanda hiçbir zaman eki almadan kullanılması yapılarındaki *-(I)r* ekinden kaynaklıdır. Başlangıçta *otır < oltur, jatır<jat-ır, tur<turur, jür < jürür* şeklinde (Orazov, 1980, s.86) olan fiiller daha sonra zaman ekini düşürerek *otır, tur, jür* şeklinde kalmışlardır. Bu dört fiilden sadece *jatır* fiili şimdiki zamanda kullanılırken zaman ekini düşürmez. Ancak tasvir fiili olarak diğer zaman çekimlerinde *jat-* köküyle kullanılır.

Yapılarında şimdiki zaman eki olan kalıp fiillerinin şimdiki zaman çekiminde zamir menşeli şahıs eklerinin 3. Şahısları eksiz olan tipi kullanılır.

1. 2. 1. 1. Basit Yapılı Şimdiki Zamanın İşlevleri

Konuşma anındaki işi ve hareketi ifade eder. Kalıp fiilleri bazen kendi anlamlarını koruyabilmekte bazen de önlerindeki ismin bulunma hali ekini aldığı durumlarda bildirme eki işlevi de görebilmektedir. Örnek:

Он шақты күннен бері Абай Семейде каталашкада отыр.

Yaklaşık on gündən beri, Abay, Semey`de karakolda gözlem altına alındı.

(II: 166).

Сол себепті Абай мен Ызғұттылар өз шаруасының қарбаласында жүр.

Bu nedenle Abay`la Izguttilar kendi işlerine bakıyorlar

(I: 262).

Қайтесің, Шүкіманды? Ана үйде күйеу балалардың қасында отыр.

Ne yapacaksın Şükiman'ı? Öbür evde damatların yanında oturuyor.

(II: 33).

Сүйіндік пен Қарабас аттардың маңында жүр.

Suyundyk'le Karabas atların yanında duruyorlasdı

(I: 147).

Өзімді қазақ баласы ғана емес деп сезінгендей бір қуанышта тұрмын.

Kendimi sadece bir Kazakın evladı değil, insanlığının bir parçası olarak görüyorum.

(II: 203)

Құнанбай баласы біз бүгін бір қорлықта тұрмыз! – деді

Kunanbay oğulları olarak bizler aşağılanmanın altındayız! dedi

(II: 136)

Конушма başlamadan önce olan bir iş veya hareketin konuşma sırasında da sürdüğünü bildirir.

Шыңғыс жаққа қараған терезенің алдында қос тізерлеп, екі шынтағын терезенің алдына салып, иегін қолдарының үстіне қойып Абай отыр.

Abay, Çingis'a bakan pencerenin önünde dizleri üzerine çökmüş, iki dirseğini pencerenin önüne dayayıp çenesini ellerinin içine almış oturuyordu.

(I: 89).

Әлі де Абай қолының астында жаңағы жібек жүр.

Abay'ın ellinin altında deminki ipek hala duruyor.

(I: 239).

Dört kalıp fiilden *jatır* ve *jür* kendi anlamlarının yanı sıra “var” ve “yok” kavramlarını veya belli bir yerde bulunmayı ifade eder.

Ал, ішінде не жатыр, оны білмейді.

Fakat içinde ne yattığını, ne beslediğini bilmiyorlardı.

(I: 22).

Kalıp fiillerinden tur fiili *-UwII/-wII* (< *-Uw+I*) fiilden sıfat yapma eki almış isimlerden sonra geldiinde bildirme eki işlevinde kullanılır. *tur* fiilinin fiil isimlerinde görüleceği üzere, daha sonra kullanımdan düşerek şahıs eklerinin doğrudan isimlere eklenmesi de söz konusudur.²

От үстінде, ұзын аяқ мосыда үлкен қара шәугім асулы тұр

Ateş üzerindeki uzun ayaklı sacayakta büyük kara çaydanlık asılı duruyor.

(II: 32).

Құнанбай мен Ызғұтты мінетін кең күйме Тінібектің үлкен қорасында жегулі тұр.

Kunanbay'la Izguttı'nın bineceği geniş fayton Tinibek'in büyük bahçesinde hazır bekliyor.

(II: 12).

1. 2. 2. Birleşik Yapılı Şimdiki Zaman

Birleşik yapılı şimdiki zaman *-p* ve *-A/-y* zarf fiil ekleri ile *jatır* kalıp fiilleriyle yapılır. Kalıp fiilleri aslında tam şimdiki zamanı ifade etmek için daima *-p* zarf fiil ekiyle kullanılır. *-A/-y* zarf fiil eki, asıl fiil *kel-* *bar-*, veya bu fiillerin yapısında bulunduğu *äkel-* ve *apar-* fiilleri olduğunda kalıp fiillerinden *jatır* ile kullanılır.

Buradaki en önemli şey kalıp fiilleri şimdiki zaman işlevinde diğer yardımcı fiillerden farklı olarak şahıs eklerini doğrudan alırlar. Tasvir fiili işlevinde kullanıldıklarında ise şahıs eklerini ancak zaman eklerinden sonra alabilmektedir.

Талайдан бері Тоғжан жақтан Абайға тәуір сәлем әкеле алмай жүрген Ербол, қазір де сөз бастамай тұрып, әуелі Абайдың басындағы тымағын жұлып алды да: – Шүйінші! – деді. Екеуі де іштерімен танысып, күлісіп жіберді.

²Bk. JÜNİSOV, D. (1983), “Qazaq, Uyğır Tilderindeki Etistik Şaqtarınıñ Keybir Ereşelikleri”, *Qazaq SSR ĞA Habarlari*, Filologiya Seriyası, Sayı: 2, s.18

Çoktan beri Togcan'dan Abay'a iyi haberler getiremeyen Erbol, şimdi de sözüne başlamadan önce Abay'ın başındaki tumağı çekip alarak: - Müjde! dedi. İkisi de içlerinden anlaşıp gülüştüler.

(II: 268)

Сол төрт жігіт Базаралыны ортаға алып, кимелей отырып, ауылдан ұзатып **апара жатыр.**

Bu dört delikanlı Bazaralı'yı aralarına alıp sıkıştırarak obadan uzaklaştırıp götürüyor.

(II: 85).

1. 3. JATIR KALIP FİİLİ İLE YAPILMIŞ ŞİMDİKİ ZAMAN

-p zarf fiil ekiyle birlikte konuşma anını tam olarak aktarması için zaman zarfları gibi yardımcı unsurlara ihtiyaç duymaz. Diğer kalıp fiillerine göre fazla seçici değildir. Sözlük anlamını en çok kaybetmiş olan *jatır* fiilidir. Sözlük anlamını ancak *uyıqta*-“uyumak”, *qorilda*-“horlamak” gibi fiillerle kullanıldığında geri kazanır.

1. 3. 1. *jatır* Fiilinin Basit Yapılı Şimdiki Zaman

1. 3. 1. 1. Olumlu Çekimi

Jatır fiilinin basit yapılı şimdiki zamanın olumlu çekimi *jatır* + *şahıs eki* formlüyle yapılır.

Еркектің сөзі мына кедейде **жатыр** ғой, мынау ер кедейде! - деп кеудесін көтеріп Дәркембайға сүйсіне қарады.

Erkekliğin özü şu garibanda, yiğit fakirde deyip göğsünü gererek Darkembay'a beğeniyle baktı.

(I: 73).

Оның өзі қайда жатыр?

Bu bile bize yeter?

(I: 310)

Сол арада қазыққа бұйдалап байлап, шегеріп қойған бір үлкен, биік қара атан жатыр.

Orada kazığa bağlanmış dizginlenmiş bir büyük, yüksek deve yatıyor.

(I: 35).

Тіпті дүниенің төрт бұрышындай алшақ жатыр.

Hatta dünyanın dört köşesi gibi uzaktadır.

(I: 114).

Өз үйінде жер бауырлап жылап, Айғыз жатыр екен.

Kendi evinde kan ağlayıp Aykız yatıyor.

(I: 133).

Ол әңгімелердің ішінде талай-талай мәндер жатыр.

Bu hikâyeler birçok anlam taşımaktadır.

(I: 155).

1. 3. 1. 2. Olumsuz Çekimi

Basit yapılı şimdiki zamanın olumsuz çekimi *jat-qan joq* + *şahıs eki* şeklinde yapılır. Ancak metnimizde örneğine rastlanmamıştır.

1. 3. 1. 3. Soru Çekimi

Basit yapılı şimdiki zamanın soru çekimi, çekimin sonuna getirilen *-ma/-me* ve *-pa/-pe* soru ekiyle yapılır. Ancak metnimizde örneğine rastlanmamıştır.

1. 3. 2. *jatır* Fiilinin Birleşik Yapılı Şimdiki Zamanı

1. 3. 2. 1. Olumlu Çekimi:

Birleşik yapılı şimdiki zaman *temel fiil* + *zarf fiili* + *jatır* + *şahıs eki* formülüyle yapılır.

1. -e zarf fiili + *jatır*

Жүргіншілер бұлақтың дәл қасына ең жақын қонған ауылға келе жатыр.

Yolcular pınarın en yakınına yerleşmiş olan obaya doğru yaklaşıyorlardı.

(I: 8).

Шапқыншылар кеткен беттерден ондаған, жиырмалаған аттылар лек-лек желе жортып келе жатыр.

Savaşçıların gittiği taraftan on yirmi kadar atlı sıra sıra dikkatle etrafi süzerek hızla geliyorlar.

(I: 80)

Осындай өз ойымен өзі боп, ішінен аса қатты теңселткен бір күшті сезген Абай көшені де, көшедегі жүргіншіні де аңғармай, көрмей келе жатыр.

Böyle kendisiyle başbaşa, içinde kendisini titreten bir gücü sezen Abay, caddeyi de, caddede yürüyenlerin de farkına varmadan geliyordu.

(I: 112).

Мынау көктем күні Тоғжанды тағы да аса бір сағындырып, қатты көксетіп келе жатыр.

Bu ilkbahar günü, Togjan`nın özlemine daha da artırıp geliyor.

(II: 22)

Арт жағымда Көжекбайлармен бірге келе жатыр.

Arka tarafta Köjekbaylarla birlikte geliyor.

(I: 144)

Кең сайға қарай түсіп келе жатыр.

Geniş vadiye doğru akıyorlar.

(I: 185)

Ақырын аяндап келе жатыр.

Aheste aheste geliyor.

(I: 190)

Ат үстіндегі әйелдер бөлек топ боп кейінірек келе жатыр.

At üzerindeki hanımlar aytı bir grup olarak geriden geliyorlar.

(I: 191)

– Әне келе жатыр!

İşte geliyorlar!

(I: 197)

Құнанбай енді бастырып омыраулап, «Бар Жігітек қолын қашырамын» деп, екпіндеп келе жатыр.

Kunanbay peşlerini bırakmayıp “Butün Cigitek kolunu dağıtacağım” diye hızla saldırıyor.

(I: 205)

Ендігі қайтысында Тобықтының старшыны Майбасарды орнынан түсіріп, соның орнына өзі сайланып қайтып келе жатыр.

Şimdiki dönüşünde Tobıktı'nın starşını Maybasar görevinden alınmış onun yerine Kunanbay seçilmiş.

(I: 218).

Қонақтар төрт тараптың бәрінен қырық-елуден, жиырма-отыздан, лек-лек болып, аттарын жай-жай бастырып, жылжып келе жатыр.

Konuklar dört bir taraftan kırklı, ellili, yirmili, otuzlu gruplar halinde ardı ardına atlarını yavaşlatıp süzülerek geliyorlar.

(I: 257)

2. -a zarf fiiliyle

Қатты кеткен күйменің шұбыра бұралған шаңы ішінен шылдыраған қоңырау көпке шейін ойнай, сөйлей бара жатыр.

Süratli giden faytonun kıvrım kıvrım göğe yükselen tozu dumanı içinden cingirdayan çingirdakların sesi kesilmedi.

(II: 26)

Сол төрт жігіт Базаралыны ортаға алып, кимелей отырып, ауылдан ұзатып апара жатыр.

Bu dört delikanlı Bazaralı'yı aralarına alıp sıkıştırarak obadan uzaklaştırıp götürüyor.

(II: 85).

3. -y zarf fiiliyle

Bu zarf fiil ekiyle *jatır* fiilinin kullanımına romanda karşılaşılmamıştır.

4. -ıp zarf fiiliyle

Оныкі өз бетімен **барып жатыр!** – деп Зерені де есіне алды.

Onun sıbagası kendi ayağıyla gider zaten, diye Zere'yi de hatırladı.

(I: 59).

Көпшілік осы қарбаласта болса, Құнанбайдың Қарашоқыдағы аулы, ас берген ауылдай, өз әлегімен өзі ұйқы-тұйқы **болып жатыр.**

Çoğunluk bu telaşe içindeyken, Kunanbay'ın Karaşokı'daki obası, ziyafet veren oba misali canlı, tatlı bir telaşe içerisindedir.

(I: 80)

Сол Жиреншеге қарап: – Сендер одан да ана Қарашоқыға барындар. Бүгін сонда Қодарға бір сын болады. Жұрт **жиналып жатыр!** - деген.

O, Cirenşe'ye bakıp: - Sizler iyisi mi Karaşokı'ya gidin. Bugün orada Kodar'ın cezası verilecek. Halk toplanıyor! dedi.

(I: 41).

Түтіні будақтап, қой-қозысы шұбартып, **бықып жатыр.**

Dumanlar burula burula çıkarken, koyun kuzu yayılıp her tarafi kaplamıştı.

(I: 64)

Оныкі өз бетімен **барып жатыр!** - деп, Зерені де есіне алды.

Onun sıbagası kendi ayağıyla gider zaten, diye Zere'yi de hatırladı.

(I: 59)

Кең үйдің төріне екі қонаққа арналып төсек **салынып жатыр.**

Geniş evin başköşesinde, iki konuğa ayrılan dөшек hazırlanıyordu.

(I: 148).

Көзінің жасы да, сілекейі де **шұбырып жатыр.**

Gözyaşları, salyası da aшаğıya doğru süzülüyor.

(I: 156).

– Сүйгіп отырып қайтып жазылсын!.. Содан... өзінен... ғой! - деп, екі қыз, топас түрдегі бір кекселік **айтып жатыр**.

Öyleyse nasıl iyileşecek? Öyle... kendiliğinden ya! diyerek iki kız görgüsüzce kakaştırıyorlar.

(I: 166).

Әйтеуір кеше кешке бар жанкүйер ағайынын шақырып, **арыздасып жатыр** дегенді есіттік» - депті.

“Nihayet dün gece tüm canciğer akrabasını çağırıp vedalaşıyor, dediklerini duyduk”, demişler.

(I: 173).

Өрістен қайтқан қоралы қой да су маңына шұбырып, баурын сызға төсеп, бүйірін **соғып жатыр**.

Yaylımdan dönen koyun sürüsü su civarına tesbih tanesi gibi dizilip böğürlerini serinliğe verip körük gibi soluklanıyorlar.

(I: 180).

Көзінен шын жас, зар жасы бірсін-бірсін **ағып жатыр**.

İçtenlikle dökülen sicim gibi gözyaşlarını akıtıyor.

(I: 193).

Ана жақ: «Құнанбайдың тауы шағылды, тауаны қайтты» деп, масайрап, **жамырасып жатыр**.

O taraf: "Kunanbay'ın dağı yıkıldı, cesareti kırıldı" diyerek bayram ediyor.

(I: 206).

Әр ру, әр ауыл өзді-өз күзектеріне **қонып жатыр**.

Her boy, her oba kendi küzeklerine yerleşiyor.

(I: 210).

Fiil+*-p+jatır+ş.e.* ve *kel-*, *bar-*, *apar-*, *âkel*+*-A +jatır+ş.e.* formüllerіyle yapılır. Bu çekimde zamir менşелі şahıs еклерінің 3.шаһısları ексіз олан тiпi кullанılır. Fakat metinde bu tip kullanılış bulunmamaktadır.

1. 3. 2. 2. Olumsuz Çekimi

Birleşik yapılı şimdiki zamanın olumsuz çekimi iki şekilde yapılır:

1) Fiil+-MAy (<-MA-+-y)+*jatır* +ş.e. formülüyle yapılır. Bu çekimde zamir menşeli şahıs eklerinin 3.şahısları eksiz olan tipi kullanılır.

Бірақ алды солай болғанымен, арттағы көпшілігі аттарын тез ұстап міне **алмай жатыр.**

Ama öndekiler öyle olsa da, arkalarındakilerin çoğu atlarını çabukça yakalayıp binemiyorlar.

(I: 84).

Құнанбай **қайтпай жатыр.**

Kunanbay hala dönmedi.

(I: 213).

Тексеруден дуан **жібермей жатыр** деп, қысқа ғана белгі береді.

Kovuşturma yapan göndermiyor diye kısa bilgi veriyor.

(I: 213).

Орын **жетпей жатыр.**

Yer kalmadı.

(I: 292).

Өзірге ол әндерге **қосылмай жатыр.**

Şimdi de o, besteyle uyuştmuyor.

(II: 405).

Келмей жатыр.

Gelmiyor.

(II: 407).

2) Fiil+-p+*jat*+*-qan*+*joq*+ş.e. formülüyle yapılır.

Сол текке **айтылып жатқан жоқ.**

Bu boşuna söylenmiyor.

(I: 316)

Дағды бойынша, “жаманға, залалға **бастап бара жатқан жоқ!**”.

Geneldeki gibi “kötüye, zarara giden yol!”

(I: 63)

1. 3. 2. 3.Soru Çekimi:

Birleşik yapılı şimdiki zamanın soru çekimi, çekimin sonuna getirilen ve ayrı yazılan -MA soru ekiyle yapılır. Ancak 2.şahıs çekimlerinde soru ekinin şahıs eklerinden önce geldiği ve birleşik yazıldığı da görülür.

– Уа, Шөжіке, дуанға жаңа келдің ғой, мұндағы дақбыртты **естіп жатырмысың?**

Heey Seçimi ilçeye yeni geldin ya, buradaki hadiseyi duydun mu?

(I: 110).

1. 3. 2. 4. Birleşik Yapılı Şimdiki Zamanın İşlevleri

Analitik yapılarda en çok kullanılan yardımcı fiildir. Dolayısıyla şimdiki zaman çekiminde en çok gramatikalleşmiş olan kalıp fiilidir. Hareket kalıbının ve sözlük anlamının etkisinde kalmadan geniş kullanım alanına sahip bir fiildir. Konuşma ânını tam ve kesin bir biçimde yansıtır. Konuşma anını yansıtan bir hareket, durum veya olay önceden başlamış olabilir. Ancak bunun önemi yoktur. Çünkü hareketin, durumun veya olayın tekrarlanabildiğini ifade etmez. Sadece tek bir işin veya hareketin gerçekleşmekte olduğunu ifade eder. Örnek:

Бірлесіп қарсылық көрсеткен үш ру ел біржолата **қойындасып, құшақтаса араласып жатыр.**

Birlikte hareket eden üç boy tamamen içli dışlı olmaktadırlar.

(I: 209 б).

Жан-жаққа топ топ боп тарап кетіп жатқан жиынды Абай, Біржан, Ербол, Әйгерімдер тысқа **шығып тұрып аттандырып жатыр.**

Her tarafa bölük bölük dağılan topluluğu Abay, Bircan, Erbol, Aygerimler dışarıya çıkararak uğurluyorlar.

(II: 77)

Абай жеткенше жұрт бірі артынан бірі тас **жіберіп ұрып жатыр.**

Abay ulaşana kadar kalabalık birinden sonra diğeri taş atıyor.

(I: 38).

От әлі **маздап жанып жатыр.**

Ateş hala alevlenip yanıyor.

(I: 158).

Күлісіп, таласып алып жатыр.

Gülüşme dalaşma içinde topluyorlar

(I: 235).

Аşağıdaki örnekte *jatır* fiili, *kel-* fiiline -p zarf-fiil eki getirilerek kullanıldığında geçmiş zaman işlevinde görülür. Bitmiş ve tamamlanmış bir hareket söz konusudur. Aslında bu yapı tasvir fiili değil, birleşik fiil yapısında olduğundan her iki fiil de kendi sözlük anlamlarını korumuşlardır. Bu yüzde yapı olarak şimdiki zaman olarak görünse de, işlev olarak geçmiş zaman söz konusudur.

Мына Ділдә келіннің шешесі де **келіп жатыр.**

Bu Dilda gelinin annesi de burada bulunuyor.

(II: 74).

Осындай қыстаудан, ата қоныстан айрылған ауылдардың жас, кәрі азаматы енді жан-жақтан, төрттен-бестен **келіп жатыр.**

Böyle bir kışlaktan, ata vatanından ayrılan köylerin gençleri ile yaşlıları şimdi yan yandan, dörder beşer olarak geliyorlar.

(I: 68).

jatır fiili *kel-* ve *bar-* fiilleriyle *kele jatır* ve *bara jatır* şeklinde tasvir fiilini oluşturup asıl fiillerle kullanıldığında, fiilin ifade ettiği bir hareketin, olayın veya durumun konuşma ânında gittikçe fazlaştığını (*kele jatır*) veya azaldığını (*bara jatır*) gösterir.

Жолшыбай «келінімен тілдестірмеймін» деп, Қамысбай Қодарды алдына салып, өзі әдейі оқ бойы жер артта, **іркіле жүріп келе жатыр.**

– *Onları götürürken "Geliniyle konuşurmayacağım", diye Kamısbay, Kodar'ı önüne koyup aralarındaki mesafeyi koruyarak geliyordu.*

(I: 34).

Ендігі қайтысында Тобықтының старшыны Майбасарды орнынан түсіріп, соның орнына өзі **сайланып қайтып келе жатыр.**

Şimdiki dönüşünde Tobıktı'nın starşını Maybasar görevinden alınmış onun yerine Kunanbay seçilmiş.

(I: 218).

Мынау көктем күні Тоғжанды тағы да аса бір сағындырып, қатты **көксетіп келе жатыр.**

Bu ilkbahar günü, Togjan'nın özlemını daha da artırıp geliyor.

(II: 22).

– Келе жатыр. **Алып келе жатыр...** эне, Қодар... – деген үндер естілген соң, Жексен үйінде отырған Құнанбай бастаған топтың бәрі тысқа шықты.

Geliyorlar, Onları getiriyorlar... İşte Kodar... gibi sesler duyulduktan sonra Jeksen'in evindeki Kunanbay'ın önderliğindeki grubun hepsi dışarı çıktı.

(I: 35).

Сол төрт жігіт Базаралыны ортаға алып, кимелей отырып, ауылдан **ұзатып апара жатыр.**

Bu dört delikanlı, Bazaralı'yı aralarına alıp sıkıştırarak obadan uzaklaştırıp götürüyor.

(II: 87).

Қатты кеткен күйменің шұбыра бұралған шаңы ішінен шылдыраған қоңырау көпке шейін ойнай, **сөйлей бара жатыр.**

Süratli giden faytonun kıvrım kıvrım göğe yükselen tozu dumanı içinden çingirdayan çingirak sesi uzun zaman boyunca çalarak ilerliyor.

(II: 26).

Осындай өз ойымен өзі боп, ішінен аса қатты теңселткен бір күшті сезген Абай көшені де, көшедегі жүргіншіні де аңғармай, **көрмей келе жатыр.**
Böyle kendisiyle başbaşa, içinde kendisini titreten bir gücü sezen Abay, caddeyi de, caddede yürüyenlerin de farkına varmadan geliyor.

(II: 112).

Мынау көктем күні Тоғжанды тағы да аса бір сағындырып, қатты **көксетіп келе жатыр.**

Bu ilkbahar günü, Togjan`nın özlemine daha da artırıp geliyor.

(II: 22).

1. 4. JÜR KALIP FİİLİ İLE KURULMUŞ ŞİMDİKİ ZAMAN

Jür kalıp fiili diğer kalıp fiillere göre anlamını en çok koruyan fiil olmuştur. Bundan dolayı zamana bağlı olarak değişim süreci en yavaş olan kalıp fiil olmuştur. *Jür* kalıp fiili cansız varlıklar ve bitkiler için kullanılmaz. Uzun süre devam eden ve aralıklarla tekrar edilen bir hareketi, durumu veya olayı ifade eder. ET’de *yatıp yürmek* tasvir fiilinde görülür. (Gabain, 2000, s.91) Çağatay Türkçesinde ise *-p yürü-* şeklinde kullanılmıştır. (Eckmann, 1988, s.116) TT’nde ise *-a yorır* şeklinden *-yor* şimdiki zaman ekinde kalıplamıştır.

1. 4. 1. Basit Yapılı Şimdiki Zaman

1. 4. 1. 1. Olumlu Çekimi

Basit yapılı şimdiki zamanın olumlu çekimi *jür + ş.e.* formülüyle yapılır.

Блғи әр кезеңнен баспа қып, «**түрт сайтанмен**» жүр.

Daima her fırsatı iyi değerlendirip «dürtükleyen şeytanla» .

(I: 107).

Сүйіндік пен Қарабас аттардың **маңында жүр.**

Süyindik`le Karabas atların yanında duruyorlasdı.

(I: 147)

Абай жігіттері: Жиренше, Ербол, Базаралы, Мырзахандар да сол қонақ тосұшылардың **тобында жүр.**

Abay'ın adamları: Cirenşe, Erbol, Bazaralı, Mirzahanlar da o konuk bekleyen grupta duruyor.

(I: 257).

Сол себепті Абай мен Ызғұттылар өз шаруасының **қарбаласында жүр.**

Bu nedenle Abay'la Izguttular kendi işlerine baktıyorlar.

(I: 262).

1. 4. 1. 2. Olumsuz Çekimi

Basit yapılı şimdiki zamanın olumsuz çekimi ise *jür-gen joq+ş.e.* formülüyle yapılır. Ancak metnimizde bu yapının olumsuz şekli ile karşılaşılmamıştır.

1. 4. 1. 3. Soru Çekimi

Basit yapılı şimdiki zamanda soru çekimi fiilimizin sonuna getirilen *-ma/-me-pa/-pesoru* ekleri ile yapılır.

Соның жан күйері сен болып, бауыр тартып, бауырың **езіліп жүр ме** осы, немене?... – деді.

Onun canciğeri olup yakınlaştığı için, canın acıyor mu acaba?... dedi.

(I: 104).

Ой ойлағандай **боп жүр ме**, жары болған соң.

Düşünüyor muymuş gibi yürüyor, eşi olunca.

(II: 75).

1. 4. 2. Birleşik Yapılı Şimdiki Zaman

1. 4. 2. 1. Olumlu Çekimi

Bu birleşik yapılı şimdiki zaman çekimi *Fiil+-p+jür+ş.e.* formülüyle yapılır.

Ағайынға әділет ойлап айтқан жақсы лебізінді **есітіп жүрмін.**

Akrabalarına hep iyilik düşünüp güzel sözler söylediğin kulağıma geliyor.

(I: 264).

– Е, не ғып ереуілдеп жүрсін бәрің бірдей? - дей беріп еді, Қожақан деген ұзын қара жігіт: – Атаңды жау шапса, бірге шап деген. Сендерге Жігітектің бар малын тартып әпергелі келдік, - деді.

Gürültü patırtıyı niye yapıyorsunuz? deyince kocakan denilen uzun boylu yagız yiğit: - Atana düşman saldırısa, beraber savun demiş. Cigitek'in tüm malını sizlere vermek için geldik, dedi.

(I: 76).

Баланы шыңғыртып сабап, атын борбайлап Майбасар әлі **ақырып жүр.**
Çocuğu inlete inlete döven atını mahmuzlayan Maybasar hala bağrıyor.

(II: 59)

– Ис тығыз, бұйрық тығыз... **асығып жүрміз!** – деп, Қамысбай төрге шықты.
İşimiz acele, emir de acele... aceleyiz! deyip Kamısbay başköşeye yerleşti.

(I: 75).

Жігіт атаулы сойыл шоқпарын сайлап, жаз мінетін аттарын жиі-жиі таң асырып, асыға **жаратып жүр.**

Gençlerin hepsi silahlarını hazırlayıp yazın binecek atlarını eğitip dört gözle bekliyordu.

(I: 172)

Бірен-саран оқшау шыққан тайынша, құнажын болса, сәйгелдің қуғынына ұшырап, құтырғандай **жосып жүр.**

Ayrılan birkaç tayınşa, düveler ise, büveleğin ısırması sonucu kudurmuş gibi koşturuyor.

(I: 180).

Енді, бір жирен, екі құла байтал шығанға шығып, мойындарындағы бұғалығымен **босып жүр.**

Şimdi bir kestane iki kula baytal mukavemet gösterip boynundaki kementle başını alıp gidiyor.

(I: 256).

Тоғжан сені **сағынып жүр.**

Togcan seni özlüyor.

(I: 268).

Жеңі де малынып, бірге **жүзіп жүр.**

Yeni de batıp birlikte yüzüyor.

(I: 91).

Құнанбай, әсіресе, омырау ғып, соған әдейі **ізденіп жүр.**

Kunanbay, özellikle horozlanıp kasten tahrik ediyor.

(I: 246).

1. 4. 2. 2. Olumsuz Çekimi

Bu birleşik yapılı şimdiki zaman çekiminin olumsuz şekli *Fiil+May* (<-MA- + -y)+*jür+ş.e.* formülüyle yapılır.

Үйткені, атынан әлдеқашан түскен Шәке, екі сарала қаздың арасында алысқан қаршығасына әлі қолын **жеткізе алмай жүр.**

Çünkü adından çoktan inmiş Şake, iki sarı kazın arasında tartışmış doğanı henüz elini geçirememektedir.

(II: 133).

Осы бәріңе кеп жатқан мол абырой, мынау батпан құйрық неден? Қаланың үлкен ұлығымен күнде көрісіп, келісіп істетіп отырған Абай ісі" деп, бұларды **өре бастырмай жүрмін!** – деп қарқылдап күлді.

Bu hepnize gelen bol şöhret, bu kadar nasip nereden? Şehrin büyüğüyle her gün görüşerek, anlaştığı iş Abay'ın işi" diye bunları harekete geçirmemekteyim.

(II: 329).

1. 4. 2. 3. Soru Çekimi

Birleşik şimdiki zamanın soru çekiminde bu yapı çekimin sonuna getirilen soru ekiyle yapılır. Örnek:

Соның жан күйері сен болып, бауыр тартып, бауырың **езіліп жүр ме** осы, немене?... – деді.

Onun canciğeri olup yakınlaştığı için, canın acıyor mu acaba?... dedi.

(I: 104).

Соған Қаратай іле жауап беріп: «Уэй тәйір-ай, мен Құнанбайдың өзге жағынан мін тауып алысып жүрмін бе?

Buna Karatay, hemen cevap verip: “Hey ben Kunanbay’ın diğer yönünden kusurunu bulup çekişiyor muyum? Sadece “Ne yapayım mı” yok ya, ne bedenle gitmedim mi?” dedi.

(I: 159).

1. 4. 2. 4. Birleşik Yapılı Şimdiki Zamanın İşlevleri

Belirli bir süre boyunca tekrarlanmakta olan bir hareketi ifade eder. Asıl fiilimiz hareket fiili ise veya özne bir hareketi yürürken, gezerken yaparsa kalıp anlamını koruyarak kullanılır.

Табақ-табақ ыстық асты жаңағы Майбасар пәтеріндегі жігіттер **жүгіре басып тасып жүр.**

Tepsi tepsi sıcak yemeği Maybasar’ın dairesindeki delikanlılar koşarak taşıyordu.

(I: 120)

Бір жағынан домбыра үйрене жүріп, Абай осы кездерде Байкөкше айтты деген әлденеше мысқыл, әзіл өлеңдер **естіртіп қойып жүр.**

Bir taraftan dombıra öğrenen Abay, o sıralarda Baykөkше tarafından söylendiği bilinen birkaç mizah yüklü, espirili şarkıyı da söylüyor.

(I: 211).

Бірақ осылай деп қыздың бағын байлап отырғаны болмаса, қалың малын да түгендемей, ұрын келе алмай, өз әйелінен аса да **алмай шырмалып жүр** - *Ama böyle söyleyip kızın bahtını bağlayıp oturduğu olmasa, başlığını da vermeyip, nişanı da yapamayıp, kendi hanımından da izin alamadan iki arada bir derede kalıyor.*

(I: 51).

Durum bildiren fiillerle kullanılır ve geçmişte başlayıp düzenli veya düzensiz aralıklarla devamlı tekrarlanmakta olan bir hareketi bildirir. Örnek:

Сойылдың астына алып, үстеріндегі ер атаулының барлығының қастарын талқап етіп, **қиратып жүр**.

Sopalarda vurup üzerindeki tüm eyerin kaşlarını darmadağın edip parçalıyorlar.

(I: 85).

1. 5. OTIR KALIP FİİLİ İLE KURULMUŞ ŞİMDİKİ ZAMAN

Otur kalıp fiili de konuşma anında olan bir hareketi, durumu veya olayı tam ve kesin olarak ifade etme özelliğine sahiptir. Ancak asıl fiil mecazî ve soyut kavram ifade ettiğinde sözlük anlamını kaybederek gramatikalleşir. *otur* fiilinin sözlük ve kalıp anlamı ile asıl fiiller mecazî anlam taşımadığı örnekleri de mevcuttur. Ayrıca asıl fiili gerçekleştiren oturma kabiliyetine sahip olduğunda da *otur* fiilinin kalıp anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Bir Kazak araştırmacının tespitine göre, *otur-* fiili “olmak, kılmak” anlamlarına gelerek Orhun yazıtlarında en çok kullanılmış olan yardımcı fiildir. (Orazov, 1980: 47) ET’de *çöküdü olur-* şeklinde -ü zarf-fiil ekiyle tasvir fiili oluşturduğu görülür. (Gabain, 2000: 90).

1. 5. 1. Basit Yapılı Şimdiki Zaman

1. 5. 1. 1. Olumlu Çekim

Basit yapılı şimdiki zamanda olumlu çekimi *otur+şahıs eki* formülüyle yapılır.

Шыңғыс жаққа қараған терезенің алдында қос тізерлеп, екі шынтағын терезенің алдына салып, иегін қолдарының үстіне қойып Абай **отыр**.

Abay, Çıngıs’a bakan pencerenin önünde dizleri üzerine çökmüş, iki dirseğini pencerenin önüne dayayıp çenesini ellerinin içine almış oturuyordu.

(I: 89).

Бүгін таңертеңнен бері жаназашыларға көріскенде сол жоқтауларын айтумен **отыр**.

Bugün sabahtan beri cenazede kucaklaşıp ağlaştıklarında o ağıtlarını

söylüyorlar.

(I: 179).

- Қайтесің, Шүкіманды? Ана үйде күйеу балалардың қасында **отыр.**

- *Ne yapacaksın Şükiman 'i? Öbür evde damatların yanında oturuyor.*

(II: 33).

- Бар, бар ендеше. Басың сұқ та, қайта шық. Дәл осында Тоғжан **отыр.**

- *Haydi git, git. Çabuk gidip gel. Orada Togjan oturuyor işte.*

(II: 35)

Он шақты күннен бері Абай Семейде каталашкада **отыр.**

Yaklaşık on günden beri, Abay, Semey `de karakolda gözlem altına alındı.

(II: 166).

1. 5. 1. 2. Olumsuz Çekim

Basit yapılı şimdiki zamanın olumsuz çekimi *otur-ğan joq + ş.e.* şeklinde yapılır. Ancak metnimizde örneğine rastlanılmamıştır.

- Құнанбай мені аяйын **деп отырған жоқ.** Қандай айламен қан құстырсам деп, соны ойлап отыр.

- *Kunanbay bana merhamet edesi yok. Nasıl kan kustursam diye düşünüyordur.*

(I: 332).

Төбедегі айға ұмтылсаң, арманды, шерменді кезім **деп отырған жоқсың.**

Yukarıdaki aya hamle atsan, hayal ettiğin, hasretli zaman demiyorsun.

(II: 356).

1. 5. 1. 3. Soru Çekimi

Basit yapılı şimdiki zamanın soru çekimi, çekimin sonuna getirilen *-ma/-me ve -pa/-pe* soru ekiyle yapılır. Ancak metnimizde örneğine rastlanılmamıştır.

1. 5. 2. Birleşik Yapılı Şimdiki Zaman

1. 5. 2. 1. Olumlu Çekim

Bu birleşik yapılı şimdiki zaman çekimi *Fiil+-p+otur+şahıs eki* formülüyle yapılır.

Бүгін бірінші рет әдейі **алғызып отыр.**

Bugün ilk defa özel olarak getirtmekedir.

(I: 14)

Осының бәрін аз жылдың ішінде **басып отыр.**

Hepsini birkaç yıl içinde işgal etmektedir.

(I: 58)

Іркер жайды Мәкіш өзі **айтып отыр.**

Kalpte olması gerekeni Makış kendisi söylüyor.

(II: 6).

Бекей енді үйдің екінші жағына шығып алып, қонақтардың шайын өзі **құйып отыр.**

Bekey şimdi evin diğer tarafına geçip oturarak konukların çay servisini bizzat kendisi yapıyor.

(II: 33).

Сырласып жатқан ауыл, ағайын жоқ, ешкімге жөнін айтпай, жаңағыдай салдарын жиып **алып отыр.**

Herhalde ondan olsa gerek, hüzünden içini kemiren biri gibi sararıp perişan oluyor.

(II: 239).

Бұл хал Ербол мен Мәкішти де тығырыққа қамады. Ербол Абай үшін ең сәтсіз бір кез осы болғанын аңғарып, **қысылып отыр.**

Bu durum Erbol ile Makış'i çıkmaza soktu. Erbol Abay için en tatsız anın bu olduğunu anlayıp sıkılıyor.

(II: 175)

Кошкин өткізе алмаған болыстық сайлауды қайтадан өткізуді **тапсырып отыр.**

Koşkin'in yapamadığı bolis seçimini tekrar yürütmesi görevini vermiş.

(II: 196)

Енді міне, Ділдә сол Манасты жөнелтіп болған соң, Әйгерімге барды **ағытып отыр.**

Şimdi Dilda Manas'ı gönderdikten sonra Aygerim'e olan biteni bir bir anlatıyor.

(II: 208).

Үндемесе де, екеуі ішпенен қабақ танысып, жүрекпен **сыр оқысып отыр.**

Birşeyler söylemeseler de bir birlerinin yüzlerinden anlayıp içlerinden okuyorlar.

(II: 214)

Үй іші Абайға елеулі **кінә артып отыр.**

Ev içi, Abay'ı suçlu buluyor.

(II: 215)

Кейбір мақалдарын ғана **таңдана шешіп отыр.**

Bazı atasözlerinde merakla anlam çıkarmaya çalışıyordu.

(I: 17).

Оны да жұрттың бәрі **біліп отыр.**

Bunu oradakilerin hepsi biliyordur.

(I: 20)

Саған мені әдейі **жіберіп отыр.**

– Sana beni özel olarak göndermektedir.

(I: 31)

Ербол да "сол бір ән" деп қадай сөйлеп, **тілек етіп отыр.**

Erbol da "o şarkı" diye vurgulayıp onu arzuluyor.

(II: 41).

Бар мұрат-арманы енді қайтіп бұрылмастай боп, осы қиял, осы байлауға **бекіп отыр.**

Tüm arzu ve emeli, asla vazgeçmeyip bu ümit ve bu kararda ısrar etmek.

(II: 43)

Әйелдің бәрі үнсіз жылап, аһ ұрып, **күрсініп отыр.**

Hanımların hepsi sessizce ağlaşıp "Ah!" ederek iç çekiyorlar.

(I: 168).

Зере Құнанбайға әлі де қадала қарап, **түйіліп отыр.**

Zere, Kunanbay'a, hala gözünü ayırmadan dik dik bakıp surat asarak oturuyor.

(I: 168).

Бірақ күз суық болмай, күзек оты әлі де мол болғандықтан, жұрт **іркіліп отыр.**

Ama güz soğuk olmayıp küzek otu hala bol olduğu için insanlar yerinden kıpırdanmaktadır.

(II: 237).

Bu birleşik yapılı şimdiki zaman çekimi *Fiil+-y+otr+şahıs eki* formülüyle yapılır.

Абай кітабын оқи отыра, даланың кей дыбыс, иістерін үстірт қана сезінсе, кейде оңай оралған қатар ойды жаңағыдай **ойлай отыр.**

Abay kitabını okuyup bozkırın bazı seslerini, kokularını hafiften sezinlerken, bazen çabuk gelen yoğun düşünceyi deminki gibi düşünüp oturuyor.

(II: 116).

1. 5. 2. 2. Olumsuz Çekim

Birleşik şimdiki zamanda bu yapının olumsuzu iki şekilde karşımıza çıkar.

1) *Fiil+-MAy (<-MA-+-y)+otr +ş.e.* formülüne göre yapılır.

Есбике әлі көзінің жасын тия алмай **отыр**.

Esbike yine gözyaşlarını durduramıyor.

(II: 56).

Абай оны сезген жоқ. Ешкімді көрмей **отыр**.

Abay onu hissetmedi. Kimseyi görmüyordu.

(II: 39)

– Бәсе, осы жым-жырт отырыстың бабын мен де таппай **отырмын**.

– Öyle, böyle sapsakin oturmaya ben de bir anlam veremiyorum.

(II: 104).

Бүгін тыңдап шықтым, Қаражан шешесі болса да Мақұлбайдай асыл баланы жоқтай алмай **отыр**.

Bugün dinledim, Karacan annesi olsa da, Makulbay gibi değerli bir çocuğa layıkıyla ağıt yakamadı.

(II: 141).

Өздерімен тілдесіп, қазақ жолымен келісуге ыңғай көрсетпей **отыр**.

Kendileriyle konuşup, Kazak usulüne göre işi tatlıya bağlamaya bir türlü yanaştırmıyorlar.

(II: 156).

2) *Fiil+-p+otur+-ğan+joq +ş.e.* formülüne göre yapılır.

Тәкежан Құнанбай баласы болса, менің де жөнім сол. Біздің болыс осы жолы абырой алатын, жақсы ат табатын іспен келіп отырған жоқ Өзін де, әкесін де жаман атқа ұшыратып, қарғыс алатын іске басты. Тінібек орынды кезде болысқан.

Takejan Kunanbay balası olsa benim yerim orası. Bizim eyalet bu sefer şöhret kazanacak, iyi bir nam alacak bir iş için gelmiş değildir. Kendisini de, babasını da köüleyip lanatlenecek ise başladı.

(I: 355).

1. 5. 2. 3. Soru Çekimi

Birleşik yapılı şimdiki zamanda bu yapının soru çekimi, çekimin sonuna getirilen soru ekiyle yapılır. 2. şahıs çekimlerinde soru ekinin şahıs ekinden önce gelerek birleştiği ve –MI şeklini aldığı görülür. Örnek:

Соны көрмей **отырмысың?**

Şunu görmüyor musun?

(II: 105).

«Сұм» дегеніне қарағанда да, былтыр Байкөкше ақын бұның шешелеріне жырлап берген Қодардың бейнесі сияқты. «Қодар деп соған ұқсаған біреуді әдейі сол атпен **айтып отыр ма**» деп ойлады.

“Zalim” dediğine bakarak geçen sene şair onun annelerine söylediği Kodar’ın biçim gibi. “Kodar diye ona benzeyen birini kasten o isimle söylüyor mu” diye düşündü.

(I: 19).

1. 5. 2. 4. Birleşik Yapılı Şimdiki Zamanın İşlevleri

Söylenildiği anda gerçekleşen bir hareketi, durumu veya olayı ifade eder.

Менен де жүрек жарған барым айтылып, сізге мәлім етілуі шарт деп **біліп отырмын!** – деді.

Ben de yüreğimden hepsini döküp, size anlatmayı kendime bir borç biliyorum! – dedi.

(II: 199).

Намыс, кекпен уланып алған Көкше қайтеді!? Қазасына бара ма деп **отырмын.**

Namus, kin duyguları şahlanan Kökşe ne yapacak? Başına bir belanın

gelmesinden korkuyorum.

(II: 240).

– Осының бәрін аз жылдың ішінде **басып отыр.**

- Hepsini birkaç yıl içinde işgal etti.

(I: 58).

Сырласып жатқан ауыл, ағайын жоқ, ешкімге жөнін айтпай, жаңағыдай салдарын жиып алып **отыр.**

Herhalde ondan olsa gerek, hüzünden içini kemiren biri gibi sararıp perişan oluyor.

(II: 239).

Бұл хал Ербол мен Мәкішті де тығырыққа қамады. Ербол Абай үшін ең сәтсіз бір кез осы болғанын аңғарып, **қысылып отыр.**

Bu durum Erbol ile Makiş'i çıkmaza soktu. Erbol Abay için en tatsız anın bu olduğunu anlayıp sıkılmaktadır.

(II: 175).

Кошкин өткізе алмаған болыстық сайлауды қайтадан өткізуді **тапсырып отыр.**

Koşkin'in yapamadığı bolis seçimini tekrar yürütmeye görevlendirmektedir.

(II: 196).

Үй іші Абайға елеулі кінә **артып отыр.**

Ev içi, Abay'ı suçlu buluyor.

(II: 215).

Кейбір мақалдарын ғана таңдана шешіп **отыр.**

Bazı atasözlerinde merakla anlam çıkarmaya çalışıyor.

(I: 17).

Ербол да "сол бір ән" деп қадай сөйлеп, тілек етіп **отыр.**

Erbol da "o şarkı" diye vurgulayıp onu arzuluyor.

(II: 41).

Asıl fiil mecaz anlamdaysa *otır* kalıp ifadesini kaybeder.

Менің бірталай мұңымды өзіме өзім айтып көрмеген тілмен **жеткізіп отырсыз!** – деді.

Benim pekçok derdimi, kendi kendime söylemediğim dille siz bana söylüyorsunuz! dedi.

(II: 191).

Құнанбай мына мезгілсіз келістің себебін де сезіп, іштей **өрекіп отыр.**

Kunanbay bu zamansız gelişin sebebini sezip içinden hiddetleniyor.

(II: 233).

Өзі Мырзаханмен тіл қатыса беріп, жолдың барысын, бұрылыстарын **болжап отыр.**

Kendisi Mirzahan'la sohbet edip yolun şeylerine, viracına bakıyor.

(II: 17).

Қонақтар кіріп, амандасып, **болжап отыр.**

Konuklar girip hal hatır sorup içlerinden fikir yürütüyorlar.

(II: 32).

Абайлар Құнанбай отырған үйге кіріп, үндемей әңгіме тыңдады. Сөздің көбін Қаратай **бастап отыр.**

Abay'lar, Kunanbay'ın oturduğu eve girip sessizce sohbet dinledi. Sözüün çoğunu Karatay söylüyor.

(I: 362).

Geçmişte başlayıp konuşma anına kadar devam eden ve konuşma esnasında da devam etmekte olan bir hareketi, durumu veya olayı ifade eder.

Барлық әңгіме бойында Абай осы көріністен көз ала алмай, қайта-қайта айналып **қарап отыр.**

– *Abay bu manzaradan gözlerini alamayıp tekrar tekrar dönüp bakıyor.*

(I: 356).

Сыртқа, жайлауға көшті ме? Шыңғыс асты ма? Сондай дағдылы хабарларды **сұрап отыр.**

Dışarı yaylağa göçtü mü? Çingis'ı aştılar mı? Böyle havadan sudan durumları soruyorlar.

(II: 40).

Мынандай боп айтылған "Топайкөкте" арман жоқ! – деп, Ербол **тамашалап отыр.**

Böyle söylenilen "Topaykök'e şapka çıkarılır!" deyip Erbol hayranlığını gizleyemiyor.

(II: 43).

Абай төренің бәрі жаман деген сөзді ойлап **отыр.**

Abay idarecilerin hepsi kötü denen söz üzerinde düşünüyor.

(II: 192).

Сыртқа, жайлауға көшті ме? Шыңғыс асты ма? Сондай дағдылы хабарларды **сұрап отыр.**

Dışarı yaylağa göçtü mü? Çingis'ı aştılar mı? Böyle havadan sudan durumları soruyorlar.

(II: 40).

Мынандай боп айтылған "Топайкөкте" арман жоқ! – деп, Ербол **тамашалап отыр.**

Böyle söylenilen "Topaykök'e şapka çıkarılır!" deyip Erbol hayranlığını gizleyemiyor.

(II: 43).

Абай төренің бәрі жаман деген сөзді **ойлап отыр.**

Abay idarecilerin hepsi kötü denen söz üzerinde düşünüyor.

(II: 192).

Түнеугі салдарының бәрін кешеден бері отауына түгел шақырып алып, әлем-жәлемдерін тағы да киініп, тағынып алып және бір қыр **бастап отыр!** – деп, бір тоқтады.

Geçen günlerdeki sallarin hepsini dünden evine çağırıp giyim kuşamlarını tekrar giyip kuşanıp yeniden havasını kazanmak istiyor! diyerek durdu.

(II: 239).

Маған несіне кісі салып жіңішкелеп **сөйлесіп отыр?**

- *Araya niçin adam koyup aracı sokuyor?*

(II: 52).

Geçmişte başlamış konuşma anında da ara ara devam etmekte olan bir hareketi, durumu veya olayı ifade eder. Örnek:

Осының бәрін аз жылдың ішінде **басып отыр.**

Hepsini birkaç yıl içinde işgal etti (I: 58).

Енді міне, Ділде сол Манасты жөнелтіп болған соң, Әйгерімге барды ағытып **отыр.**

Şimdi Dilda Manas'ı gönderdikten sonra Aygerim'e olan biteni bir bir anlatıyor

(II: 208).

Үндемесе де, екеуі ішпенен қабақ танысып, жүрекпен **сыр оқысып отыр.**

Birşeyler söylemeseler de bir birlerinin yüzlerinden anlayıp içlerinden okuyorlar.

(II: 214).

Үндемесе де, екеуі ішпенен қабақ танысып, жүрекпен сыр оқысып **отыр.**

Birşeyler söylemeseler de bir birlerinin yüzlerinden anlayıp içlerinden okuyorlar.

(II: 214).

Саған мені әдейі **жіберіп отыр.**

Sana beni özel olarak göndermektedir.

(II: 31).

Бірақ күз суық болмай, күзек оты әлі де мол болғандықтан, жұрт **іркіліп отыр.**

Ama güz soğuk olmayıp küzek otu hala bol olduğu için insanlar yerinden kıpırdamadı.

(II: 237)

Kel-, äkel- ve qon- fiilleri ile kullanılan bu çekimin, tamamlanmış, bitmiş bir hareketi ifade ettiği ve geçmiş zaman fonksiyonunda kullanıldığı görülür.

Sibağanı Künkege äkep otır_anıamız joq. Balam da bolsañ bas boldıñ – sağan äkelgizip oturmın.

“Payı Künke’ye getirmedik. Oğlum da olsan, başoldun, sana getirdim.”

*Al, jañağı aqırğı jumıstarıña kelsek, mına men osı üyge, Qunanbay mırza, sağan, - dep, Qunanbay jaqqa ırğala tüsip, - sol jumıspen **kelip oturmın.***

“Birazönceki iilerine gelince, işte ben bu eve, Qunanbay mırza, sana.”
Diyerek Qunanbay’dan yana sallanarak, “o iş için geldim.”

*Şırağım Abay, qarındasqa qayırımı bar bala dep estüwşi em. Sondıqtan **kep oturmın.** Bolmasa, ana Tägejanday desem, kelmes em...*

“Yavrım Abay, kız kardeşlere karşı merhametli bir çocuk olduğunu duyardım. Bu yüzden geldim. Yoksa, şu Tägejan gibi olsaydın, gelmezdim...”

*Bu topta Süyindik şeşilip söylegen joq. Kibirtiktep, qıl_ınıp söylegendey boldı. “Ağayınıñ **kelip otır.** Aqılña qoñsı qona **kelip otır.** Ne deysiñ? Nusqaytuğın betiñdi ayt!” dedi.*

“Bu grupta Süyindik çözülerek konuşmadı. Çekinerek, boğulacak gibi konuştu: “Akraban geldi. Aklına komşu olmak için geldi. Nediyeceksin? İşaret edeceğin yönü söyle!” dedi.”

*Tınbaymın degendi maquldamaymız. Ara ağayın biz **kelip oturmız.** Bul tınımsızdıq Qunanbaydı ökindirip otır, änekey!*

“Durmayacağım demeyi mâkul görmüyoruz. Aradaki akraba biz geldik. Bu rahatsızlık Qunanbay’ı pişman ediyor,işte!”

Böjey awıldarı Jänibekke kösip kelgenin Abaydan estisimen, sol küni tünde Zere men Uljan Bayqoşqardağı Qunanbayğa kisi şaptırdı. “Däl qasımızğa kelip qonıp otır. Endi ayaldasaq betin qaytıp köremiz?”

“Böjey awıldarının Jänibek’e göçtüğünü Abay’dan duyduktan sonra o gün geceleyin Zere ve Uljan, Bayqoşqar’daki Qunanbay’a birisini gönderdi. “Tam yanımıza gelip yerleşti. Şimdi gecikirsek, yüzüne nasıl bakacağız?”

1. 6. TUR KALIP FİİLİ İLE KURULMUŞ ŞİMDİKİ ZAMAN

Tur- fiili, yardımcı fiiller içinde tarihî geçmişi bakımından en eskisidir. *Tur* fiili Eski Türkçeden itibaren “mevcut olmak” anlamında yardımcı fiil olarak görülür (Gabain, 2000: 87) ve *altayu tur-* ve *küzätip tur-* gibi tasvir fiillerinde kullanılır. (Gabain, 2000: 90-91) Karahanlı Türkçesinde *anunmışturur, odunmışturur ol* (Hacıeminoğlu, 1996: 186) gibi fiil çekim örneklerinde görebildiğimiz gibi *yaga tur* gibi tasvir fiillerinde de görmek mümkündür. (Ercilasun, 1984: 86) Harezmi Türkçesinde *bara turur män, alıp turur män* (Eckmann, 1996: 33-34), Çağatay Türkçesinde *algumdur, tapadur men, kılıptur men* örneklerinde görüldüğü gibi zaman çekimlerinde kullanıldığı gibi, *-dur/-tur* şeklinde şiirde kullanılmaya başlamış ve *-a tur-*, *-p turtasvir* fiillerinde kullanılmıştır. (Eckmann, 1988: 135-136-138-142-110-115)

1. 6. 1. Basit Yapılı Şimdiki Zaman

1. 6. 1. 1. Olumlu Çekimi

Basit yapılı şimdiki zamanın olumlu çekimi *tur+şahıs eki* formülüyle yapılır.

Бетіне бозғылданып түгі шыққан, жүзі жүдеу шекесінде көк тамыры білінген, сүйектері адырайған бала **тұр**.

Suratı solup avurdu içe giren, yüzü perişan, şakağındaki damarları çıkmış, kemikleri görünen çocuk duruyor.

(II: 13).

Менің көңілімде сенің жаңағы әніңнен әсер алған жоқтау күйі **тұр**.

Benim gönlümde senin deminki şarkından etkilenen ağıt ezgisi saklı duruyor.

(II: 141).

Кей жерде ескі кебеже, ағаш мосы, ыңыршақ, ашамайлар, жаман сынық ағаш төсектер **тұр**.

Bazı yerlerinde eski derme çatma sandık, ağaç sacayak, ınırşak aşamaylar, kötü kırık ağaç yataklar duruyor.

(II: 148).

Қазір де Абай камерасында қамыс тегене орталай толған салқын қымыз **тұр**.

Şimdi de Abay'ın hücrelerinde, ağaçtan tasının yarısına kadar dolu soğuk kımız var.

(II: 168).

Құнанбай баласы біз бүгін бір қорлықта **тұрмыз!** – деді.

Kunanbay oğulları olarak bizler aşağılanmanın altındayız! dedi.

(II: 136).

Бұның сөзін қазақшалап тұрған қысық көз, шолақ мұрын, семізше тілмаш екі аяғынан тік **тұр**.

- Bunun sözünü Kazakça'ya çeviren kısık gözlü, kısa burunlu, toplu dilmaç ayakta bekliyor.

(II: 160).

Өзімді қазақ баласы ғана емес деп сезінгендей бір қуанышта **тұрмын**.
Kendimi sadece bir Kazakın evladı değil, insanlığının bir parçası olarak görüyorum.

(II: 203).

1. 6. 1. 2. Olumsuz Çekimi

Basit yapılı şimdiki zamanın olumsuz çekimi *tur-ğan joq+şahıs eki* şeklinde yapılır.

Örnek:

Бәсе, көрсек, көрерміз! Әлі түлкі қанжығанда **тұрған жоқ**. Асығып, аптықпа!- деп Жиренше құсқа күле қарап тұр.

Hay hay, görelim bakalım! Tilkinin henüz eyerin terkisine bağlandığı yok. Heyecanlanma! diye Cirenşe gülerek kuşa bakıyor.

(II: 259).

1. 6. 1. 3. Soru Çekimi

Basit yapılı şimdiki zamanın soru çekimi, çekimin sonuna getirilen *-ma/-me ve -pa/-pe* soru ekiyle yapılır.

Өніңді ана жақ шетке барып, алыстан айт! Бұл жаққа келгенде ақырын айтпасаң, кәрінің ішін өртейді. Ыстық өлең. Өлеңің оттан да ыстық **боп тұрған жоқ па!** Жақпайды бұнда! – деп, сәл ғана күрсінді де, үйге қайтты.
– *Şarkını uzaklaşıp orada söyle! Bu tarafa geldiğinde yavaş söylemesen yaşlı adam canının yakar. Hoş bir şiir. Şiirin ateşten bile sıcak değil me? Sevilmez burada. Diye azıcık iç çekerek eve döndü.*

(II: 428).

Өзін атаппен Омбыға, одан ары каторгіге қаарай алып кетіпті" деп, діңкені **кұртып тұрған жоқ па?** – деді.

Kendisini sırayla Ombı'ya, daha sonra sürgüne doğru alıp gitmiş" diye canımızı yakıyor değil mi dedi.

(II: 359).

1. 6. 2. TUR Fiiliyle Kurulmuş Birleşik Şimdiki Zaman

1. 6. 2. 1. Olumlu Çekim

Bu çekim *Fiil+-p+tur+ş.e.* formülüyle yapılır. Örnek:

Қонақ үйде, дөңгелек үстел үстінде қызғылт, күңгірт бас сәулесі бар тас шам **жанып тұр.**

Konuk evinde yuvarlak masa üzerinde, kırmızımsı, puslu, ışıklı taş şam yanıyordur.

(I: 17).

Екі көзден жасқа толып, **қызарып тұр.**

İki gözü yaşla dolup kıpkırmızıdır.

(I: 27).

Оспан әдейі сол араға **тығылып тұр.**

Ospan kasren o arada saklanıyordur.

(I: 91)

“Заманыңның” деген сөз Құнанбайдың дәл өзіне **қадалып тұр.**

“Devrinin” denen söz, Kunanbay`a dokunuyor.

(II: 14).

Күні өтіп барады ғой бақырлардың!- деп арттағы, ат үстіндегі бір Әнет сыбырлайды. Әлдебір сыр **айтып тұр.**

- Kuş elden uçuyor ya zavallıların! diye arkasında at üzerinde olan Anet de fısıldıyor.

(II: 224).

Бір жағынан жазаны тоқтатам десе, тағы бірде өкім, қатал өкім **айтып тұр.**

Bir yandan cezayı durdurayım derken diğer taraftan sert hükümler söylüyor.

(II: 236).

Талып жатқан күйінен есін жаңа жиып, екі көзін алартып ашып атасына жаңа қараған Әмірге Құнанбай қос қолын созып, алақанын сырт **қаратып тұр.**

Baygın durumdan aklını başına toparlayıp iki gözünü güçlkle açarak dedesine şu anda bakan Amir'e, Kunanbay iki elini havaya kaldırmış, avuç içinin sırtını çevirerek duruyor.

(II: 236).

Одан да Бәшейдің қанды ауызы жатса да, тұрса да бір арқар болғанын қимағаннан **айтып тұрмын** десеңші!- деді.

Onun yerine Başey'in kaşınan elleri, yatsa da, kalksa da arkar avladığına kıyamadığından söylüyorum desene! Dedi.

(II: 244).

Бұл жолы арт жағынан тақап қалған Абай мен Ерболға сол қолын қатты сілкіп, **ұрсып тұр.**

Bu defa arka tarafından yaklaşan Abay'la Erbol'a elini ters sallayıp azarlıyor.

(II: 248).

Тау басындағы аңшылар, сөзбен айтпаса да, "екі бүркіт ұстасып қалады-ау!"- деп іштерінен үндемей қауіп иелесіп, **қатып тұр.**

Dağ başındaki avcılar konuşmalar da "iki kartal karşı karşıya gelebilir!" diye sessizce içlerini bir endişe kaplıyor.

(II: 250).

– Жарайсың, Шолағым! Атақты Қарашегірді де қанжығаға ұрып байладың ба! Тіпті, тұяғынан тартып алдың ғой!- деп қызу қуаныш үстінде қатты **мақтанып тұр.**

Harikasın Şolak'ım! Ünlü Karaciğer'in papucunu dama attın ya! Hatta elinden çekip aldın! diye sevinç içinde övgüler yağıdırıyor.

(II: 251).

Қатаң соққан қыстың желі аттылар айналасындағы аспан мен жерді ұйытқытып, араластырып, ұзақ ызың **салып тұр.**

Sert esen kış rüzgârı atlıların etrafındaki gökle yeri birbirine katıp karıştırıp uğulduyor.

(II: 264).

Күнге қарсы, өткір көздеріне қызғылт ашу отын **жиып тұр.**

Güneşe karşı kıvılcım saçan gözlerine kızıl öfkenin ateşini topluyor.

(II: 136).

Даурығы аз, бірақ зілі мен түйіні қиын пәле. Бұл ауылдарға жат болған аса бір ауыр тартыс **болып тұр.**

Patirtısı az, ama sonucu ve etkisi yönünden büyük bela. Bu obalarda ters gelen, büyük bir çekişme doğuruyor.

(II: 143).

Қазірде Ералы бойында отырған екі болыстың қалың еліне, қыруар ауылдарына бұл келген Ояздың аты " Тентек-ояз " деген лақаппен **дабырайып тұр.**

Şimdi de Eralı'da oturan iki bolısın kalabalık halkıyla nice obalar arasında bu gelen Oyazın adı, "Baskıncı Oyaz" lakabıyla korkulu gözlerde büyüyor.

(II: 146).

1. 6. 2. 2. Olumsuz Çekim

Bu yarpının olumsuz çekimi iki şekilde yapılır.

1) *Fiil+-MAy (-MA-+-y) +tur +şahıs eki* formülüyle yapılır.

Атының үстінен әлі түспей **тұр.**

Atın üzerinden hala inmeden duruyor.

(I: 86).

Жаңа қырылған ақ шашы қайта тебіндеп шығып келе жатқанымен, Алшынбайдың тазын жасыра алмай **тұр.**

Yeni keslen beyaz saçını yeniden çıkıp örtmeye çalışsa sa Alşanbay kelliğini gizleyemiyordur.

(I: 102).

Жиын тарқай алмай, Шөжені қимай **тұр.**

Topluluk dağılmıyor, Şöce'den ayrılmak istemiyordur.

(I: 110).

Демі дірілдеп, жүзі өзгеріп жігіттің аузына басқа сөз **түспей тұр.**

Nefesi titreyip yüzü şekilden şekle girerek gencin ağzından başka birşey çıkmıyor.

(II: 43)

Абай қымыздан қолын тартып, тостағанды **алмай тұрып**, қабақ шытып барып, қалпына келді де, ұзақ созып: – Япыр-а-а-ай! – деп, күліп жіберді.

Abay, kıımızdan elini çekip kaseyi eline almadan kaşlarını oynatarak kendine geldiğinde uzun bir: - Ah... Ah! çekip güldü.

(II: 73).

Я түтін, я будай боп кеткендей. Сол оқыған тарихымды тұрақты білімге санар сенімім **болмай тұр**, - деді.

Duman veya buhar olup uçmuş gibi. O okuduğum tarihi bilimsel zemine oturtamıyorum, dedi.

(II: 202).

Сырттағы жұрттың ішінде, мылтық үнінен серпіліп, секіре кейін шыққан бірер шалдар болса да, көпшілік үш үйді, сығымдаған шеңгелінен **шығармай тұрған**.

Dışarıdaki halkın içinde tüfeğin sesinden irkilip zıplayıp geri duran birkaç yaşlı ihtiyar olmasa, çoğunluk üç evi başlarına geçirmekten vazgeçmiyor.

(II: 163).

2) *Fiil+ -p +tur -ğan +joq +şahıs eki* formülüne göre yapılır.

Бәсе, көрсек, көрерміз! Әлі түлкі **қанжығанда тұрған жоқ**.

Hay hay, görelim bakalım! Tilkinin henüz eyerin terkisine bağlandığı yok.

(II: 259)

1. 6. 2. 3. Soru Çekimi

Бірleşік yapıлі шімдікі заманнн сору çekімі, çekімін sonuna gelen soru ekiyle yapıлір.

- Жаяу боран ба? Күпсек қарды жел **ұйытқытып тұр ма?**- деп сұрап еді.

Olağan boran mı, yoksa ince karı savuran rüzgar mı? diye sormuştu.

(II: 264).

- Оған болайын деп тұр ма?
- *Ondan geri dururlar mı?*

(II: 151)

1. 6. 2. 4. Birleşik Şimdiki Zamanın İşlevleri

Geçmişte başlayıp konuşma anında da devam eden bir hareketi, olayı ve durumu ifade eder.

Бірақ оның досы бір Базаралы, Дәркембайлар емес соларға ұқсаған тілеулестер саны **молайып тұр.**

Ama onun arkadaşları bir Bazaralı, Darkembay değil, onlar gibi gönüldaşlarının sayısı çok.

(II: 174).

Амандаса келген, қайырлы болсын айта келген Байсал, Құлыншақ дәл бүгінгі күн құр амандасу емес, Бөкенші, Борсаққа қыр **көрсете келіп тұр.**

Hal hatır sormaya, hayırlı olsuna gelen Baysal, Kulunşak tam bugünkü gün, sadece hal hatır sormak için değil, Bökenşi, Borsak'a gözdağı vermek için geliyorlar.

(I: 69).

Мен сол сұмырайды құртып, соның ізі-тозы бітсін деп, бұл жерді, бұл өңірді әдейі басқаның мекені **етіп тұрмын.**

Ben o uğursuzu yok edip izi kalmasın diye bu yeri, bu alanı özellikle başkalarına mekan kılıyorum.

(I: 69).

Бұл уақытта жел қатайып, күн суытып, таңертеңгі қиыршық қра енді бетке сабап, қалыңдап **түсіп тұр.**

Bu zamanda rüzgar sertleşip hava soğumuş, sabahki kar tanecikleri yüzlere çarpıp kalın tabaka oluşturuyor .

(I: 82).

– Сал дүрөні! Артын түріп қойып соқ! – деп, Құнанбай қалшылдап кеп, төніп **тұр**.

İyi vurun! Sirtını açarak vurun! Deyip Kunanbay sinirinden zangır zangır titreyerek duruyor.

(I: 87)

Сөзі өз басында болған соң **келіп тұрмыз**.

Sizi ilgilendirdiği için geldik.

(II: 12).

Көрші үйден жалғыз әйел айтқан аса бір әдемі нәзік ән келіп **тұр**.

Komşu evden, bir hanımın söylediği tatlı ve ince şarkı sesi geliyor.

(II: 34).

Конушма анында сүрекли кесинтиге ұғрамдан devam eden bir hareketi, olayı ve durumu ifade eder. Örnek:

Баян құлқын сәриден бері демалмастан үлкен күбиде иркіт **пісіп тұр**.

Bayan, şafak söktüğünden beri hiç dinlenmeden büyük gübude irkit yayıyordu.

(II: 55).

Қозы көш жерге кетті. Әлі естіліп тұр, неткен үн! - деп Ербол тамаша сүйсініп **тұр**.

Devamlı duyuluyor, ne harika ses! deyip Erbol hayranlığını gizlemiyor.

(II: 90)

Тәкежан да таңдайын қағып, Оспанды боқтай түсіп, сүйсініп **тұр**.

Takecan da takdir edip Ospan'ahem küfürler savuruyor, hem de seviniyor.

(I: 184).

Қарашегірдің қоя бергені!- деп, Жабай бүркітінің түлкіден айрылғанын бір жағы Әділден көреді. Және жерді де сылтау **етіп тұр**.

Karaçegir'i bıraktı! deyip Cabay, kartalın tilkiden ayrılmasını Adil'den görüyor.

Ve yeri de bahane ediyor.

(II: 253).

Жиренше түк сөз айтпай, тек екі көзін қысып, ат үстінде ілгері-кейін құлай түсіп, тамаша **сүйсініп күліп тұр.**

Cirenşe, hiçbir şey söylemeyip kaş göz yaparak at üzerinde ileri geri sallanıp katıla katıla gülmekten kırılıyor.

(II: 259).

– Қорлықты Нұрғанымнан **көріп тұрмын.**

– Aşağılığı, Nurganım'dan görüyorum.

(II: 136).

Өлке, дала бұлтсыз кеште қатты қызарып батқалы бара жатқан күн реңінен қызыл шапақтап, сәулеленіп **тұр.**

– Bozkır bölgeye, bulutsuz gecede kızılılaşır batmakta olan güneş renginden kızıl şafak yayılıyor.

(II: 137).

Маған соны сен **білдіріп тұр.**

- Bana onu anlatıyor.

(II: 158).

Базаралыны нұсқап, бұйрық беріп **тұр.**

Bazaralı 'yı işaret edip emir veriyor.

(II: 161).

Есігі түрүлі түңлігі шалқая ашылған кең үйге көктем сәскесінің бар тынысы, бар үні мол **кіріп тұр.**

Kapısı dürüli, tünlüğü açık geniş eve ilkbaharın kuşluk vaktinin tüm nefesi, sesi yayılıp giriyor.

(II: 116).

Сол төренің бүгінгі мінезінде екі түрлі өзгешелік **білініп тұр.**

O hakimin bugünkü davranışlarında iki farkedilmektedir.

(II: 178)

Күнге күймеген, әлі әжімсіз жазық, ақшыл маңдайына ай сәулесі түнжыраған майда нұр **беріп тұр.**

Güneşte yanmayan süt beyaz alnına ayın ışığı hafiften nurunu saçıyor.

(II: 197).

Ол соларға **қарап тұр.**

O, onlara bakıp duruyor.

(I: 5)

Тал-терегі болсын және тау қайыңы – қисықша қызыл қайың болсын, барлығы да көктеп, **жайнап тұр.**

Söğütler olsun, dağ kayını olsun hepsi de yeşillere bürünmüştü.

(I: 34).

Ойбай, Абай, **ұйқысырап тұрсың.** Қайдағы Тоғжан. Ол жоқ.

Vah Abay, sayıklıyorsun. Togcan neredeymiş. O yok...

(II: 36)

Жаулықтар аппақ, қос етек шұбалаң көйлектер, қынай бел камзолдар неше алуан бояумен ақ үйдің сыртын, көгал дүниесін өзінше шұбарта сәндендіріп, **нақыстап тұр.**

- Bembeyaz baş örtüleri, pileli çift katlı entarileri, ince bel kemzalları, çeşitli renkli süsler, beyaz keçe evin dışını, yemyeşil dünyasını kendine göre canlılık verip nakış nakış beziyor.

(II: 47).

Ән ауыл үстінде **самғап тұр.**

Şarkı oba üzerinde dalga dalga yayılıyor.

(II: 56).

Әмір домбырасы жетекші боп, төменгі пернелерден безек қағып, **жүр-жүрлеп тұр.**

Amir dombirasıyla taksim yapıp perdelerden ezgiler dökülürken hadi söyle diyor.

(II: 70).

Барлық жүзінде жойылмас таңбадай боп, кәрілік табы **айқындап тұр.**

Silinmez bir damga gibi yüzündeki yaşlılık kendini gösteriyor.

(I: 353).

Жас жігіт, адалдық ақтығымен **өктеп тұр.**

Genç yiğit, dürüstlük ve haklılığıyla galip gelmektedir.

(I: 354).

Бойдақ жылқының бәрі жайылысты тастап, сонау биік адырдың басына **шығып ап үйездеп тұр.**

Boydak yılkmın hepsi otağı bırakıp ta büyük adırın başına çıkmış pinekliyor.

(I: 180).

Үнсіз сопысып жатқаның құлшылық емес, сұмдық үшін, осындай сұмдық жыртқыштық үшін бе еді? - деп **қайнап тұр.**

Sessiz sofuluk taslayarak yatman Allah rızası için değil, felaaket için, böyle bir felaaket ve vahşilik için miydi? diye köpürüyor.

(II: 236).

Asıl fiilin ifade ettiği hareketi yapan ayakta durur pozisyonda ise kalıp anlamını korur.

Örnek:

Абай енді бұрылып, солай қараса, мерген Бәшей аласа қостың азғантай ашылған түндігінен мылтығының ұшын аспанға беттетіп, бірдеңені **көздеп тұр.**

Abay yüzünü çevirip baktığında nişancı Başey basık çadırın birazcık açılan tünlüğünden tüfeğinin namlusunu göğe doğru yöneltip birşeye nişan alıyor.

(II: 243).

- Бәсе, көрсек, көрерміз! Өлі түлкі қанжығандап тұрған жоқ. Асығып, аптықпа!- деп Жиренше құсқа күле **қарап тұр.**

– *Hay hay, görelim bakalım! Tilkinin henüz eyerin terkisine bağlandığı yok. Heyecanlanma! diye Cirenşe gülerek kuşa bakıyor.*

(II: 259).

Құсбегінің бұл сөзі өзін қанша жұбатқанын кім білсін, бірақ Абай мен Жиреншені иландыра алған жоқ. Өйткені Жиренше бүгін бұларды мықтап жеңіп, **табалап тұр.**

Av kuşçusunun bu sözünün kendini ne derece teselli ettiğini kim bilsin? Ama Abay'la Cirenşe'yi inandıramadı. Çünkü Cirenşe, bugün bunları alt edip rezil ediyor.

(II: 260).

Шыдамағанда, елсіз қу далада жүрмегенмен жан қала ма деп? Шәке мен Баймағамбет жастық етіп, қайрат беріп **сөйлеп тұр.**

Dayanmayacak mıyız, ıvıssız bozkırda yürümediğimiz takdirde sağ kalır mıyız? deyip Şake ile Baymagambet gençliklerini ortaya serip cesaret vererek konuşuyorlar.

(II: 267).

Олар Тәкежанмен осы жиын тұсында араздыққа **тақап тұр.**

Onlar Takecan'la bu seçim esnasında kavgayla yüzyüzeler.

(II: 156).

– Мен Ибрагим Құнанбаевпын. Халықтан шыққан жұпыны кісімін, деді. Төреге күлімсіреп, барлай қарап, **тоқтап тұр.**

– *Ben İbrahim Kunanbayev'im. Halk içinden çıkan sade bir vatandaşım. Hâkime gülümseyip bakarak duruyor.*

(II: 161).

Soyut ve mecâzi anlamlı fiillerle kullanıldığında kalıp anlamını kaybeder ve tam anlamıyla konuşma anını yansıtır. Örnek:

Оспан әдейі сол араға **тығылып тұр**.

Ospan kasren o arada saklanıyordu.

(I: 91).

“Заманыңның” деген сөз Құнанбайдың дәл өзіне **қадалып тұр**.

“Devrinin” denen söz, Kunanbay`a dokunuyor.

(II: 14).

Бір жағынан жазаны тоқтатам десе, тағы бірде өкім, қатал өкім **айтып тұр**.

Bir yandan cezayı durdurayım derken diğer taraftan sert hükümler söylüyor.

(II: 236).

Талып жатқан күйінен есін жаңа жиып, екі көзін алартып ашып атасына жаңа қараған Әмірге Құнанбай қос қолын созып, алақанын сырт **қаратып тұр**.

Baygın durumdan aklını başına toparlayıp iki gözünü güçlkle açarak dedesine şu anda bakan Amir'e, Kunanbay iki elini havaya kaldırmış, avuç içinin sırtını çevirerek duruyor.

(II: 236).

Одан да Бәшейдің қанды ауызы жатса да, тұрса да бір арқар болғанын қимағаннан **айтып тұрмын** десеңші!- деді.

Onun yerine Başey'in kaşınan elleri, yatsa da, kalksa da arkar avladığına kıyamadığından söylüyorum desene! dedi.

(II: 244).

Даурығы аз, бірақ зілі мен түйіні қиын пәле. Бұл ауылдарға жат болған аса бір ауыр тартыс **болып тұр**.

Patırtısı az, ama sonucu ve etkisi yönünden büyük bela. Bu obalarda ters gelen,

büyük bir çekişme doğuruyor.

(II: 143).

Қазірде Ералы бойында отырған екі болыстың қалың еліне, қыруар ауылдарына бұл келген Ояздың аты " Тентек-ояз " деген лақаппен **дабырайып тұр.**

Şimdi de Eralı'da oturan iki bolısın kalabalık halkıyla nice obalar arasında bu gelen Oyazın adı, "Baskıncı Oyaz" lakabıyla korkulu gözlerde büyüyor.

(II: 146).

Kel- fiili ile kullanıldığında geçmiş zaman ifade eder.

Амандаса келген, қайырлы болсын айта келген Байсал, Құлыншақ дәл бүгінгі күн құр амандасу емес, Бөкенші, Борсаққа қыр **көрсете келіп тұр.**

– Hal hatır sormaya, hayırlı olsun gelen Baysal, Kuluñşak tam bugünkü gün, sadece hal hatır sormak için değil, Bökenşi, Borsak'a gözdağı vermek için geliyorlardı.

(I: 69).

Сөзі өз басында болған соң **келіп тұрмыз.**

Sizi ilgilendirdiği için geldik.

(II: 12)

Көрші үйден жалғыз әйел айтқан аса бір әдемі нәзік ән **келіп тұр.**

– Komşu evden, bir hanımın söylediği tatlı ve ince şarkı sesi geliyor.

(II: 34).

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1. Şimdiki Zaman Kiplerinin Hikâyesi

2. 1. 1 *Otur, Jatır, Tur, Jür* Kalıp Fiilleriyle Kurulmuş Şimdiki Zamanının Hikâyesi

2. 1. 1. 1. Basit yapılı şimdiki zamanın hikâyesi

Metnimizde basit şimdiki zamanın hikâyesi *fiil+otur, jatır, tur, jür+edi+şahıs eki* formülüne göre yapılır. *jatır* fiili, daha çok *kel-* ve *bar-* ile kurulan tasvirî fiillerle (*bara jat-, kele jat-*) kullanılmaktadır.

Geçmişte başlayıp konuşma ânına kadar devam eden bir hareketi, durumu veya olayı ifade eder:

Соны суыра беріп: «Әй, анау да көк желкеден ұрады-ау!» - деп жасқаншақтап **келе жатыр еді.**

Sopayı çıkarırken: “ Heey, ense köküne indirebilir” diye çekinerek geliyordu.

(I: 5).

Абай да Күреңді аса бір сенімді, берік дос танып, **сүйсініп келе жатыр еді.**

Abay, küreni güvenilir, sağlam bir dost kabul edip içinden sevinerek geliyordu.

(II: 31).

Ерболдың екі иығына қос қолын артып бір құшақтай түсіп, бір сілкіп қойып, асықтырып жауап **күтіп тұр еді.**

Erbol'un iki omzuna ellerini atıp kucaklayıp silkeyerek acele ettirip cevap bekliyordu.

(II: 36).

Тәкежандар аттарына мініп, Мәкішпен, Тінібектермен қоштасып болып, ашық, кең қақпаның алдына **барып топтанып тұр еді.**

Takecan`lar, atlarına binip Makış ve Tınıbek`le vedalaştıktan sonra açık ve geniş kapının önünde bekliyordu.

(II: 29).

Абай міз бақпай, әкеге **жирене қарап тұр еді.**

Abay oralı olmadan babasına nefretle bakıyordu.

(II: 237).

2. 1. 1. 2. Birleşik Şimdiki Zamanın Hikâyesi

2. 1. 1. 2. 1. Olumlu çekimi

Metnimizde birleşik yapılı şimdiki zaman hikâyesinin olumlu çekimi, *fiil+-p, -A/-y+otur, jatur, tur, jür+-Gan + edi+şahıs eki* formülüne göre yapılır. Bu yapıda *jatur* unsurunun özel bir durumu vardır. Buna göre, *jatur* unsurunun sonundaki *ır* hecesi düşer ve *-қан* eki *jat-* fiiline doğrudan doğruya ilave edilir. Metin bu tip yapı geçmemektir.

2. 1. 1. 2. 2. Olumsuz çekimi

Metnimizde birleşik yapılı şimdiki zaman hikâyesinin olumsuz çekimi, *fiil+-May+jatur, otur, tur, jür+edi+ş.e.* formülüne göre yapılır.

Көптен бір сөйлесе алмай жүр ем.

Ne zamandan beri konuşmıyordum.

(I: 268).

– Жоқ, осы үйде Тоғжанның өзі отыр. Өзі емес пе? Тым құрыса, соны ғана біліп берші!- деп, Абай әлі де ырыққа **көнбей жүр еді.**

Hayır, bu evde Togcan oturuyor. O değil mi? Hiç olmazsa bunu benim için öğren! Diye Abay hala ısrar ediyordu.

(II: 35).

Қызылшоқыдағы Бөкенші әлі де **көшпей отыр еді.**

Kızılşoki'daki Bökenşi hala göçmeden bekliyordu.

(I: 81)

2. 1. 1. 2. 3. Soru çekimi

Birleşik yapılı şimdiki zamanın soru çekimi kalıp fiilleri ve *edi*'nin arasına gelen ve dâima ayrı yazılan *-mA* soru ekiyle yapılır.

Әлі тосып жүр ме ең?

“Hâlâ bekliyor muydun?”

(II: 336)

Teñdikpen **berip otır ma ediñ** jerin?

“Yerini eşit olarak veriyor muydun?”

(I: 58)

2. 1. 1. 2. 4. İşlevleri

Geçmişte başlayıp konuşma anına kadar devam etmekte olan bir hareketi, durumu veya olayı ifade eder.

Шешесінің сезімтал, жүйрік көңілі қыс бойы елге қайтпаған баласының қабағын аңғарып, қалаға келгеннен бері ақырын **бағып жүр еді**.

Annesinin duyarlı sezgin gönlü, kış boyu memlekete dönmeyen oğlunun haleti ruhiyesini anlayıp şehire geldiğinden bu yana dikkatlice izliyordu.

(II: 29).

Сағынған баласының келер мөлшерін Байтас кеткеннен бері шешесі Ұлжан да есептеп, осы бүгінге **ұйғарып жүр еді**.

Annesi Ulcan, özlediği çocuğunun geleceği zamanı tahmin edip Baytas'ın gittiğinden bu yana günlerini sayıyor ve onun bugün geleceğini umuyordu.

(I: 9).

Абай Майбасардың күлкісінен жасқанып, Алшынбайдан **қашқалақтап жүр еді**.

Abay, Maybasar'ın gülmesinden çekinip Alçınbay'dan köşe bucak kaçıyordu.

(I: 100)

Қара көкті – осы жаз басынан **байлап жүр еді**.

Küren at kışın bindiği, koyu gök at ise yaz başından itibaren yanında tuttuğu atıydı.

(I: 177).

Үйге кірген жұрт **амандасып жатыр еді**.

Eve giren insanlar birbirleriyle selamlaşıyordu.

(II: 39).

2. 2. Şimdiki Zamanın Rivayeti

2. 2. 1. Basit Yapılı Şimdiki Zamanın Rivayeti (jadır, otır, tur, жүр екен)

Basit şimdiki zamanın rivayetinde kullanılan kalıp fiilleri, hem kendi sözlük anlamlarında, hem de bildirme eki işlevinde kullanılabilir.

2. 2. 1. 1 Olumlu çekimi

Basit yapılı şimdiki zamanın olumlu çekimi *jadır, otır, tur, жүр +eken +şahıs eki* formülüne göre yapılır.

Тек қылышты, құралды стражник-урядниктер мен орта шенді төрелер **түр екен.**

Sadece kılıçlı silahlı muhafızlar, nöbetçiler, orta rütbeli hakimler duruyormuş.
(II: 160).

Жақын жерде, жолдың сол жағында, көгалды бұлақ басында жеті-сегіз үйлі қоңырқай ауыл **отыр екен.**

Yakın yerde yolun sol tarafında otlu pınar başında yedi sekiz evli konur obalar oturuyormuş.

(II: 31).

Кітапхананың ұзынша оқу бөлмесінде жұрт **отыр екен.**

Kütüphanenin okuyucu salonunda insanlar oturuyormuş.

(II: 189).

2. 2. 1. 2. İşlevleri

1) Геçмиште башлайыр конушма анна кадар gelen hareketin sonradan farkına varıldığını veya öğrenildiğini ifade eder.

Олар Баймағамбеттің екі жағында жатыр екен.

“Onlar Baymağambet’in iki tarafında yatıyormuş.”

(II: 537).

Абац ақырын сәлем бере, жасаулы отауға кіргенде\ аққұба жеңге жанында түр екен.

“Abay yavaşça selam vererek çeyizli çadıra girdiğinde açık tenli yenge döşeğin yanında duruyormuş, Toğjan ise yerde yorgan üzerinde oturuyormuş.”

(I: 172).

Әкесінің Құлынишаққа айтатын сөздерін Абай ұғынып ап тысқа шыққанда мұнымен бірге барғалы Қарабас әзір тұр екен.

“Abay babasının Qulınşaq’a söyleyecek sözlerini iyice anlayıp dışarı çıktığında, onunla birlikte gitmek için Qarabas hazır duruyormuş.”

(II: 105).

Жақын деп қапыда жүр екеміз зой!

“Yakın diye yanılıyormuşuz, yabancıymışız ya!”

(II: 358).

2. 2. 2. Birleşik şimdiki Zamanın Rivayeti (-p jatur, otur, tur, jür eken)

2. 2. 2. 1. Olumlu çekimi

Birleşik şimdiki zaman rivayetinin olumlu çekimi, *fiiil+ -p/-A+jatur, otur, tur, jür+eken+şahıs eki* formülüne göre yapılır.

Бірақ осылай деп қыздың бағын байлап отырғаны болмаса, қалың малын да түгендемей, ұрын келе алмай, өз әйелінен аса да алмай **шырмалып жүр екен.**

Ama böyle söyleyip kızın bahtını bağlayıp oturduğu olmasa, başlığını da vermeyip, nişanı da yapamayıp, kendi hanımından da izin alamadan iki arada bir derede kalmış.

(II: 51).

Ерболдың қолы бос, жай, ауыл **қыдырып жүр екен.**

Erbol'un bir işi yok, serbest, oba oba geziyormuş.

(I: 221).

Олар болса, қыстан бері Бөжейдің асына әзірленеміз деп, күш-қайраттың, сөз бен қамның бәрін соған **салып жүр екен.**

Onlar ise, kıstan beri Böcey'in yıllığına hazırlanacağız diye istişareler edip tüm çaba ve gayretlerinin hepsini buna sarfediyorlarmış.

(I: 245).

Тобықтының барлық осы маңдағы қалың елі бұл күндерде бір үлкен мерекені күтіп жүр екен.

Tobıktı'nın bu civardaki halkının hepsi şu günlerde büyük bir anma törenini dört gözle bekliyormuş.

(I: 243)

Абай үй ішінен қатты пысынап тысқа шыққанда, бұл маңдағы жан иесінің бәрі де ыстықтан мезі боп күйзеліп жүр екен.

Abay, ev içinde daralıp dışarıya kendini attığında bu civardaki tüm canların hepsi de sıcaklıktan bunalıp beziyorlarmış.

(I: 180).

Бұл жөнінде Қарабас атшабарда Абай сезбей жүрген көп білім бар екен.

Bu konuda Karabas, Abay'ın bilmediği çok şey biliyordu.

(I: 136).

Мына жерде жайылып жүр екен.

Burada otluuyormuş.

(I: 226).

Құнанбай жас тоқалына ертеке айтқызып, аяғын сипатқызып отыр екен.

Kunanbay, genç kumasına masal söyletip ayaklarını oldurarak oturuuyormuş.

(I: 352).

Ұлжан мұның маңдайына алақанын қойып, төмен қарап отыр екен.

Ulcan alına avcunu koyup ateşine bakıyordu.

(I: 45).

Дәркембай сөйлеп отыр екен.

Darkembay konuşıuyormuş.

(II: 14).

Бұның бар өлеңін Мәкіш тыңдап отыр екен.

Bunun bütün şiirlerini Makış dinliyormuş.

(II: 21).

Ысылған, қырқылжың, бапшыл аңшы ұшуы жақпаған Қарашолақтың "енді түлкіге түсуі қалай болар екен" деп **бағып тұр екен.**

Tecrübeli, belli başlı yaştaki, usta eğitici avcı, uçuşunu beğenmediği Karaşolak'ın "artık tilkiye inmesi nasıl olur" diye izliyormuş.

(II: 247).

Тау басына бүркітін алып Тұрғанбай жеткенше, Баймағамбет қорым тасты қағуға кіріспей, бір орында жым-жырт шыдап, Қарашолақтың томағасы тартылғанын **тосып тұр екен.**

Turganbay kartalını alıp dağ başına ulaşınca kadar, Baymagambet, taşlıklarda kişelemeyip bir yerde sessizce durup Karaşolak'ın tomagasını çikarttıktan sonra Baymagambet'e el kol işareti yaptı.

(II: 249).

Қарашолақты түлкі бір шоқ талдың түбінде **тосып тұр екен.**

Tilki, Karaşolak'ı bir öbek çalılığın dibinde bekliyormuş.

(II: 259).

Алдыңдағылар Қодарды **түсіріп жатыр екен.**

Öndekiler önce Kodar'ı arkasından da gelini indirdiler.

(I: 35).

Бұл уақытта Жиренше соңғы атқа шідер салып, отқа **жіберіп жатыр екен.**

O zaman Cirenşe en sonucu ata bukağı vurup otlamaya gönderiyordu .

(I: 25).

2. 2. 2. 2. Olumsuz çekimi

Бірleşік yapıлі шімдікі заман rivayetinin olumsuzluk çekimi *fiil+MAy+jatur, otur, tur, jür+eken+ş.e.* formülüne göre yapıılır. Örnek:

Алпамсадай болған, асау қара баласы, Абайдың кеудесіне мініп ап **тұрғызбай жатыр екен.**

Kocaman, çilgin, yağız küçük çocuğu, Abay'ın gövdesine binere kalkmasına izin vermiyordu.

(I: 16).

Бірақ осылай деп қыздың бағын байлап отырғаны болмаса, қалың малын да түгендемей, ұрын келе алмай, өз әйелінен аса да **алмай шырмалып жүр екен.**

Ama böyle söyleyip kızın bahtını bağlayıp oturduğu olmasa, başlığını da vermeyip, nişanı da yaratmayıp, kendi hanımından da izin alamadan iki arada bir dereде kalmış.

(II: 51)

2. 2. 2. 3. Soru çekimi

Бірлесік yapıлы шимдікі заман риваетинин сору çekими калып fiilleri ile *eken* 'inarasına getirilen ve daima ayrı yazılan *-mA* soru ekiyle yapılır.

Көп жатақтың үйі болмаса, ас іше алмай, дәретке **отыра алмай жүр ме екен**, бұл өңшең содыр-сойқандар.

Tamamı kaba ve terbiyesiz olanlar, yerleşik olanların evi olmasaydı, yemek yiyemiyor ve tuvalete gidemiyor muymuş!

(II: 392).

2. 2. 2. 4. İşlevleri

1) Geçmişte başlayıp konuşma anına kadar gelen hareketin sonradan farkına varıldığını veya öğrenildiğini ifade eder.

Ысылған, қыркылжың, бапшыл аңшы ұшуы жақпаған Қарашолақтың "енді түлкіге түсуі қалай болар екен" деп **бағып тұр екен.**

Tecrübeli, belli başlı yaştaki, usta eğitici avcı, uçuşunu beğenmediği Karaşolak'ın "artık tilkiye inmesi nasıl olur" diye izliyormuş.

(II: 247).

Тау басына бүркітін алып Тұрғанбай жеткенше, Баймағамбет қорым тасты

қағуға кіріспей, бір орында жым-жырт шыдап, Қарашолақтың томағасы тартылғанын **тосып тұр екен.**

Turganbay kartalını alıp dağ başına ulaşincaya kadar, Baymagambet, taşlıklarda kişilemeyip bir yerde sessizce durup Karaşolak'ın tomagasını çıkarttıktan sonra Baymagambet'e el kol işaretini yaptı.

(II: 249).

Осы үйдің екі жылқышысы Беркімбай мен Жарқын Барласқа арнап бір семіз көк атты, Байкөкшеге арнап бір торы құнанды **ноқталап ұстап тұр екен.**

Bu evin iki yulkıcısı Berkimbay'la Carkın, Barlas'a semiz bir gök at, Baykökşeye de bir doru kunan hazırlamış, yularlarından tutuyorlardı.

(I: 56).

Дәркембай **сөйлеп отыр екен.**

Darkembay konuşuyormuş.

(II: 14).

Бұның бар өлеңін Мәкіш **тыңдап отыр екен.**

Bunun bütün şiirlerini Makış dinliyormuş.

(II: 21).

Сөйткенде, үй ішінің ілесе сөйлеген, алғыс айтқани үндері **шығып жатыр екен.**

Hal böyleyken ev içinin konuşmaları tebrik ve teşekkür sesleri geliyormuş.

(II: 63).

Бұл уақытта Жиренше соңғы атқа шідер салып, отқа **жіберіп жатыр екен.**

O zaman Cirenşe en sonucu ata bukağı vurup otlamaya gönderiyordu.

(I: 25).

Бір жағынан кең қазанда құрт қайнап жатыр екен.

Bir taraftan büyük bir kazanda peynir kaynıyordu.

(I: 156).

Қозы жамырап, иттер үріп даңғаза **боп жатыр екен.**

Kuzu meleşmeleri, köpek havlamaları birbirine karışıyordu.

(I: 163).

Өзен жағасына келсе Оспан, Смағұл бастаған көп кішілеу балалар салқын,
мөлдір суда асыр салып, шулап, ойнап, мәре-сәре **боп жатыр екен.**

*Irmak kenarına geldiğinde Ospan, Smagul başta olmak üzere çok sayıdaki küçük
çocukserin, berrak suda keyifle oynatarak şen şakrakmışlar.*

(I: 180).

SONUÇ

Diğer Türk lehçelerine göre Kazak Türkçesinde birleşik yapıların daha sık kullanıldığını görürüz. Bu durum özellikle fiillerde karşımıza çıkar. “tur”, “jür”, “otur”, “jadır” kalıp fiil adını verdiğimiz yapılar ise birleşik fiillerin içerisinde önemli yer alır. Bu fiiller gerçek anlamlarını koruyarak cümlede yalnız başlarına kullanılırlar. Bu durumda basit yapılı şimdiki zaman olarak ifade edebileceğimiz yapıdadırlar. Ancak asıl olarak kalıp fiiller, fiil kök veya gövdesine -p, -a, -e, -y zarf-fiil eklerinden birinin ilave edilmesinin ardından “jadır”, “jür”, “tur”, “otur” unsurlarından birisinin getirilmesiyle birleşik yapılı şimdiki zaman anlamı oluşturmada kullanılırlar. Bu dört fiil Kazak ve birçok Türk Lehçelerinde zarf-fiil ekli asıl fiillere geldikleri zaman, doğrudan zamir menşei şahıs ekleri olarak analitik kip oluştururlar ve şimdiki zamanı ifade ederler. Şimdiki zamanın bu şekli Kazak Türkçesinde oldukça yaygındır buna “kesin şimdiki zaman” denmektedir.

Şimdiki zaman çekiminde “tur”, “jür”, “otur”, “jadır” unsurlarının hangisinin ne zaman hangi zarf-fiil ekiyle temel fiile bağlanacağı konusunda kesin kurallar yoktur ve bunların kullanım sahaları dili konuşan insanların alışkanlıklarıyla ilgilidir. Ayrıca, başka bir bakış açısıyla değişik anlam ayrıntılarının oluşması, temel fiille yardımcı fiiller arasında bağlantı sağlayan -p, -a, -e, -y zarf-fiillerinden hangisinin tercih edileceğine bağlıdır.

Jadır Kalıp Fiili İle Şimdiki Zaman -p zarf fiil ekiyle birlikte konuşma anını tam olarak aktarması için zaman zarfları gibi yardımcı unsurlara ihtiyaç duymaz. Diğer kalıp fiillerine göre fazla seçici değildir. Sözlük anlamını en çok kaybetmiş olan “jadır” fiilidir.

Jür kalıp fiili diğer kalıp fiillere göre anlamını en çok koruyan fiil olmuştur. Bundan dolayı zamana bağlı olarak değişim süreci en yavaş olan kalıp fiil olmuştur. *Jür* kalıp fiili cansız varlıklar ve bitkiler için kullanılmaz. Uzun süre devam eden ve aralıklarla tekrar edilen bir hareketi, durumu veya olayı ifade eder.

Otur kalıp fiili de konuşma ânında olan bir hareketi, durumu veya olayı tam ve kesin olarak ifade etme özelliğine sahiptir. Ancak asıl fiil mecazî ve soyut kavram ifade ettiğinde sözlük anlamını kaybederek gramatikleşir. *otur* fiilinin sözlük ve kalıp anlamı ile asıl fiiller mecazî anlam taşımadığı örnekleri de mevcuttur. Ayrıca asıl fiili

gerçekleştiren oturma kabiliyetine sahip olduğunda da *otr* fiilinin kalıp anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Tur- fiili, yardımcı fiiller içinde tarihî geçmişi bakımından en eskisidir. *Tur* fiili Eski Türkçeden itibaren “mevcut olmak” anlamında yardımcı fiil olarak görülür ve *altayu tur-* ve *küzätip tur-* gibi tasvir fiillerinde kullanılır. Karahanlı Türkçesinde *anunmuşturur*, *odunmuşturur ol* gibi fiil çekim örneklerinde görebildiğimiz gibi *yaga tur* gibi tasvir fiillerinde de görmek mümkündür. Harezmi Türkçesinde *bara turur män*, *alıp turur män* Çağatay Türkçesinde *algumdur*, *tapadur men*, *kılıptur men* örneklerinde görüldüğü gibi zaman çekimlerinde kullanıldığı gibi, *-dur/-tur* şeklinde şiirde kullanılmaya başlamış ve *-a tur-*, *-p tur* tasvir fiillerinde kullanılmıştır.

Kalıp fiillerin “Abay Yolu” romanındaki yapı ve anlam olarak kullanımını incelenmiş ve örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abay Tili Sözdigi* (Ed: İ. Kenesbayev, S.Mukanov), Almatı 1968
- AKAR, Ali (2018), *Oğuzların Dili*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul.
- AKSAN, Doğan (2009), *Her Yönüyle Dil*, TDK Yayınları; Ankara.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1987), “Die Hisfverben und Verbalarderbien im Altishen”, *Makaleler*, Ankara.
- ARIKOĞLU, Ekrem (1996), *Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil*, (doktora tezi), Ankara.
- ATALAY, Besim (1992), *Divanü Lûgat't-Türk*, I, II, II, IV, TDK Yayınları, Ankara.
- AVEZOV, Muhtar (1979-1985) Köp Tomdık (Toplu Eserleri) 20 cilt, Almatı.
- AVEZOV, Muhtar (1989) *Abay Joli*, “Jazuvşı” Yayıncılık, Almatı
- AVEZOV, Muhtar (1991) “Adebiyet Tarihi”, Ğılım Baspası
- AYAN, Ekrem (?), Muhtar Avezov ve Abay Yolu, .
- BALAQAYEV, M. – T. Qordabayev (1961, 1971) *Qazirgi Qazaq Tili*, Almatı
- BALAQAYEV, M. – T. Sayrambayev (1979), *Qazirgi Qazaq Tili*, Almatı
- BALAQAYEV, M. (1992) *Qazirgi Qazak Tili*, Almatı
- BANGUOĞLU, Tahsin (1995), *Türkçenin Grameri*, Ankara.
- BASKAKOV, N. A., (1940), *Oyratskiy Yazık*, Moskva-Leningrad.
- BİRİYUKOVİÇ, R. M., (1997), “Çulımsko-Tiyurskiy Yazık”, *Yazıki Mira*, Bişkek.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre Thirtheenth Century Turkish*, Oxford At The Clarendon Press.
- ÇINAR, A. Abbas (1997), “Muhtar Avezov ve Sanatının Kaynağı”, *Bilig*, S: 7, Bahar, Ankara.
- DAVLETOV, S. – S. Kудaybergenov (1980), *Azırkı Kırgız Tili, Morfologiya*, Frunze.
- DIRENKOVA, N. P., (1940), *Grammatika Oyratskogo Yazıka*, Moskova.
- DIRENKOVA, N. P., (1941), *Grammatika Çorskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad.

- DOĞAN, Oğuz (1997), “Muhtar Avezov ve Eseri: Abay Jolu”, *Türk Edebiyatı*, S: 288, Ekim, s. 34-35.
- DONİDZE, G. İ., (1997), “İrskiy Yazık”, *Yazıkı Mira*, Bişkek, s. 502.
- DUİSEBAYEVA, Dinara (2008) Mehmet Âkif Ersoy'un “SAFAHAT” ile Muhtar Avezov'un “Abay Yolu” Adlı Eserinin Tema Bakımından İncelenmesi (Doktora Tezi), Ankara
- ECKMANN, J. (1996), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Denemeler*, TDK Yayınları, Ankara.
- EFENDİOĞLU, Süleyman (2010), “Kazak Türkçesinde Zarf Fiil Kökenli Kipler”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S: 1, (2010): s. 1-20.
- ERCİLASUN, B. Ahmet (2007) *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları; Ankara
- ERCİLASUN, B. Ahmet. (1984) *Kutadgu Bilig Grameri, Fiil*, Ankara
- ERDEM, Tefik (2001) “Abay Yolu Romanının Sosyolojik Açısından İncelenmesi”, *Bilig*, S:7, s.1-29
- ERGİN, Muharrem (1983), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2011), *Kazak ve Nogay Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*, Grafiker Yayınları; Ankara
- GABAİN, A, von. (2000), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- GADJİYEYEV, N. Z., (1997), “Tiyurskih Yazıkı”, *Yazıkı Mira*, Bişkek, s. 182.
- GADJİYEYEV, N. Z., (1997), “Tiyurskih Yazıkı”, *Yazıkı Mira*, Bişkek, s. 182.
- GHAZY, Muhammed Ezzat. (2001) *Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde Birleşik Fiiller*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Ankara.
- Grammatika Sovremennogo Altayskogo Yazıkı, Morfologiya* (2017), Gorno-Altayskiy.
- Grammatika Turkmenskogo Yazıkı* (1970), C. I, Toşkent.
- GRUNİNA, E. A. – E. A. Potseluevskiy (1985), “Sistemı Vremen Glagola v Altayskih Yazıkah”, *Sovetskaya Tiyurkologiya*, Sayı: 6, Moskva.

- HACIEMİNOĞLU, N. (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- HARİTONOV, L. N., (1960), *Formı Glagolnogo Vida v Yakutskom Yazıke*, Moskova-Leningrad.
- HASENOVA, A. (1971), *Etistiktiñ Leksika-Grammatikalıq Sipatı*, Ğılım BAspası, Almatı
- ISQAQOV, A. (1974, 1991), *Qazirgi Qazak Tili*, Mektep Baspası, Almatı
- İSMAİL, Zeyneş (1996), *Kazakçada Yardımcı Fiillerin Kullanılış Biçimleri*, Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, Sayı: 6, Nisan.
- JUBANOV, K. (1966), *Qazaq Tili Jönindegi Zertteveler*, Ğılım Baspası, Almatı.
- JÜNİSOV, D. (1983), “Qazaq, Uyğır Tilderindegi Etistik Şaqtarınıñ Keybir Ereşelikleri”, *Qazaq SSR ĞA Habarlari*, Filologiya Seriyası, Sayı: 2, s.18
- KARA, Mustafa (2005), *Türkmen Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları; Ankara
- KARAMANLIOĞLU, Ali F. (1994) *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları; Ankara.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri-Fiil*, C. I, TDK Yayınları, Ankara
- KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2017), *Kırgız Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları; Ankara.
- KEÑESBAYEV, S. (1954), *Qazirgi Qazak Tili*, Almatı.
- KOÇ, Kenan (2016), “Qazirgi Qıpşaq Tilderindegi Otır, Tur, Jür, Jatır Kömekşi Etistikleri”, *Kültür Evreni*, K1ş, Sayı: 27, s. 29-49.
- KOÇ, Kenan (2016), “Qazirgi Qıpşaq Tilderindegi Otır, Tur, Jür, Jatır Kömekşi Etistikleri”, *Kültür Evreni*, K1ş, Sayı: 27, s. 29-49.
- KOÇ, Kenan (2016) *Günümüz Türk Lehçelerinde “Otır”, “Tur”, “Jür”, “Jatır” Yardımcı Fiilleri*, Kültür Evreni Sayı 27
- KOÇ, Kenan, Ayabek Bayniyazov, Başkapan, Vehbi (2012) *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yayınları; Ankara
- KOÇ, Kenan, Sarıbayev, Ş. Ş.(2008) *Kazak Türkçesi Bibliyografyası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık; İstanbul.

- KOÇ, Kenan (2001), *Qazaq Tilindegi Kürdeli Etistikterdiñ Qalıptasuvi*, Ğılım Baspası Almatı.
- KOÇ, Kenan – Oğuz Doğan (2013), *Kazak Türkçesi Grameri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık; İstanbul
- KONONOV, A. H. (1960), *Grammatika Sovremennogo Uzbekskego Literaturnogo Yazıka*; Moskova-Leningrad.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara
- KORKMAZ, Zeynep (1998) *Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları*, Türk Dili; Temmuz, s. 3-14
- KORKMAZ, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları; Ankara
- KUDAYBERGENOV S. – S. Tursunov (1980), *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, Fonetika cana Morfologiya*, Frunze.
- KUDAYBERGENOV, S. (1957), *Kırgız Tilindegi Söz Özgörtüü Sisteması (san, caktalış, jöndöliş jäne taandık Kategoriyaları)*, Frunze.
- MAMANOV, İ. E. (1966), *Qazirgi Qazaq Tili*, Mektep Baspası, Almatı.
- MAYEMEROVA, Aynur (2006), *Muhtar Awezov'un Abay Joli Romanında Fiil*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi), Ankara.
- MOLDAHANOV, Adebiet (1972), “Muhtar Avezov”, *Kazak Folkloristikası*, Ğılım Baspası, Almatı, , s. 165-181.
- NURMAHANOVA, Ä. N. (1992), *Türki Tilderiniñ Salıstırtmalı Grammatikası*, Mektep Baspası, Almatı.
- ONUR, Balci (2012), *Kazak Türkçesinde -A, -E/-y Zarf-Fiil Eki ve İşlevleri*, Ankara.
- ORALBAYEVA, Nurjamal (1979), *Qazaq Tilindegi Etistiktiñ Analitikalıq Formanttarınıñ Qurılısı men Mağınası*, Almatı.
- ORALBAYEVA, Nurjamal (1989), *Qazirgi Qazak Tiliniñ Sözjasam Jüyesi*, Almatı.
- ORAZOV, M. (1980), *Qazirgi Qazaq Tilindegi Qalıp Etistikleri*, Mektep.
- ORAZOV, M. (1997), *Kömekşi Sözder*, C. II, Navruz Baspası, Taşkent.

- ORUZBAYEVA B. – S. Kudaybergenov (1964), *Kırgız Tilinin Grammatikası, Morfologiya*, Frunze.
- ÖNAL, Kamil (2016), İnce Memed, Abay Yolu, Ötgen Künler Romanları Örneğinde Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Karşılaştırmalı Çekimli Fiiller (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul
- ÖNER, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri)*, TDK Yayınları, Ankara.
- QAYDAR, Ä. - M. Orazov (2004), *Türkitanuğa Kirispe*, Almatı.
- Qazaq ädebi Tiliniñ Sözdigi* (2007), C. 6, Til Bilimi İnstitutı, Almatı.
- Qazaq ädebi Tiliniñ Sözdigi* (2010), C. 12, Til Bilimi İnstitutı, Almatı.
- Qazaq ädebi Tiliniñ Sözdigi* (2012), C. 14, Til Bilimi İnstitutı, Almatı.
- Qazaq Grammatikası* (2002), A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, Almatı.
- QORDABAYEV, T. R. (1953), *Qazirgi Qazak Tilindegi Etistikterdiñ Şaq Kateograiyası*, Almatı
- RASSADİN, V. İ. (1997), “Tofalarskiy Yazık”, *Yazıkı Mira*, Bişkek, s. 379.
- SAHARIYEV, B. (1966), *Muhtar Avezovtın Müzey Üyi*, Ğılım Baspası, Almatı.
- SEREBRENNİKOV, B. A.- R. M. Biriukoviç., (1984), “İz İstorii Nekotorih Glagolnih Vremen Çulimsko-Tiyurskogo Yazıka”, *Sovetskaya Tiuyrkologiya*, Sayı: 6.
- SULEEVA, G. O., (1982), “O Nekotorih Formah Nastoyaşşegovo Dlitelnogo Vremeni v Kazahskom Yazıke”, *Sovetskaya Tiuyrkologiya*, Sayı: 3.
- SULTANBEKOV, Murat (1992), *Veliçie Talanta Muhtara Avezova (Monografiya)*, Semipalatinsk.
- TADIKİN, V. N. (1971), *Priçastiye v Altayskom Yazıke*, Gorno-Altaysk.
- TAN, Ali (2010), *Kırgız Türkçesindeki Tasvir Fiilleri*, TDK Yayınları.
- TEKİN, Talat (1988), *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları.
- TENİŞEV, E. R., (1997), “Sarıg-Uygurskiy Yazık”, *Yazıkı Mira*, Bişkek, s. 350.

TOMANOV, M. (1992), *Türki Tilderiniñ Sahıstımalı Grammatikası*, Qazaq Universiteti, Almatı.

TURSUNOV, A. (1959), *Kırgız Tilindegi Etiştin Keler Çağı Menen Uçur Çağı*, Frunze.

Uzbek Tili Grammatikası (1959), Aşhabad.

ZHANGABAYEVA, Ainur (2016), *Muhtar Avezov'un Romanları Üzerine Bir İnceleme (Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Ayfer Çevik Can
Doğum Yeri: Merkez/Amasya
Doğum Tarihi: 17.01.1992
Medeni Hali: Evli

EĞTİM BİLGİLERİ

Lise: 12 Haziran Lisesi
Lisans: Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları (2010-2014)
Yabancı Dil: İngilizce, Rusça